Prästgårdar i Uppland

OLA EHN

Prästgårdarna intar en särställning i vårt lands kulturhistoria. Under århundraden har de utgjort viktiga fundament för den andliga odlingen. Därifrån har förmedlats lärdom och undervisning. Där var socknens administrativa centrum. Socialt sett har prästgårdarna varit föreningspunkter för alla grupper i samhället.

Bebyggelsemässigt är prästgårdarna inte mindre märkliga. De formades av en lagstiftning, som i sina grunddrag stod oförändrad under mer än 600 år, samtidigt som de speglat både modeströmningar inom den ledande arkitekturen och lokal byggnadstradition.

1900-talets prästgårds- och prästlönereformer har gått hårt fram med de gamla prästgårdsmiljöerna. Särskilt konsekvenserna av 1910 års stora reform blev många gånger förödande. Lyckligtvis finns ännu byggnader och enstaka sammanhållna gårdsmiljöer bevarade i Uppland, som belyser den rikt facetterade prästgårdskulturen.

Föreliggande uppsats vill skildra huvuddragen i de uppländska prästgårdarnas byggnadshistoria. Utrymmet tillåter inte en skildring av alla prästgårdar, även om varje prästgård är värd sin egen historieskrivning. Huvudvikten är lagd vid landsbygdens kyrkoherde- och komministerboställen. De bostäder som uppfördes i Uppsala för stiftsstadens prästerskap berörs inte. Förhållandena i Stockholms stad tas inte heller upp.

Med prästgård avses numera både kyrkoherde- och komministerboställen. I det följande kommer ordet prästgård att användas i dess ursprungliga och egentliga betydelse, nämligen boställe för kyrkoherden.

Pastorat och församlingar

Såsom framgår av den här publicerade kartan med de vid 1800-talets mitt gällande församlings-, pastorats- och kontraktsgränserna i Uppland, bild 11, utgjordes pastoraten vanligtvis av en eller två församling-

Bild 1. Gamla Uppsala kyrka, prästgård och by vid början av 1700-talet. Ur J. Peringskiöld, Monumenta Uplandica 1710. Till vänster om kyrkan ligger prästgårdens helt åtskilda och slutna mangårds- och ladugårdsfyrkanter. I byn sydöst om kyrkan återfinns kaplansgården.

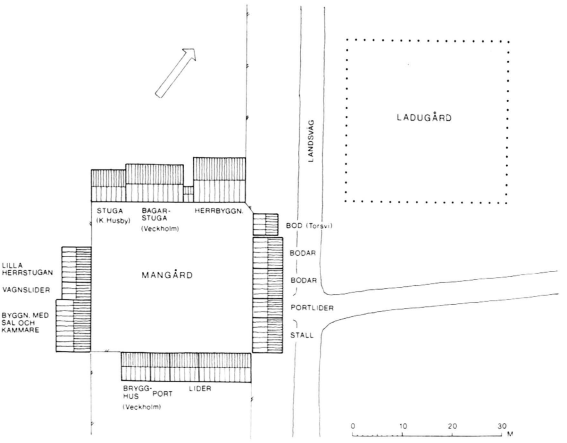

Bild 2. Veckholms prästgård vid 1600-talets slut. Rekonstruktion av förf. med ledning av bl.a. lantmäterikartor och syneprotokoll från 1600- och 1700-talen. Veckholms pastorat omfattade Kungs-Husby, Torsvi och Veckholms församlingar, vilka var för sig svarade för två eller tre av de laga husen vid prästgården. De båda slutna gårdsfyrkanterna, av vilka ladugården kunnat anges endast schematiskt, är åtskilda av landsvägen till Enköping.

ar/socknar, i några fall tre eller fyra församlingar. Riala, Sigtuna och Veckholms pastorat bestod av vardera tre, och till Värmdö pastorat hörde utom moderförsamlingen fyra kapellförsamlingar samt halva Ljusterö socken. Städerna utgjorde antingen egna pastorat eller bildade pastorat tillsammans med intilliggande socken eller socknar. Det senare förhållandet gällde städerna Enköping, Sigtuna, Öregrund och Östhammar. I stort sett hade denna indelning stått oförändrad sedan åtminstone 1500-talet. Under de sista hundra åren har i olika etapper betydande förändringar i kontrakts- och pastoratsindelningen vidtagits. Även beträffande stiftsindelningen har förändringar skett under sen tid. Fram till år 1942, då Stockholms stift upprättades, tillhörde hela landskapet Uppland jämte Gästrikland och Hälsingland Uppsala ärkestift. Stockholms stift kom att omfatta, förutom Stockholms stad och Söder Törn i Södermanland, ett drygt 30-tal församlingar i sydöstra delen av Uppland. Något senare överfördes Norrby och Tärna församlingar i landskapets västra del till Västerås stift. Församlings- eller sockenindelningen, som har sina rötter i tidig medeltid, är emellertid med några få undantag oförändrad sedan mitten av 1800-talet.

När sockenmännen byggde sockenkyrkor fick de också rätten att tillsätta präst. Denna tidigkristna rättighet drogs senare in i vissa pastorat. Under nyare tid kom pastoraten att indelas i fyra olika typer, beroende på hur tillsättningen av kyrkoherde skedde, nämligen konsistoriella, regala och patronella pastorat samt prebendepastorat.

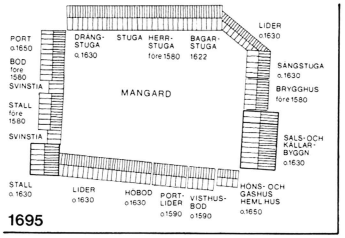

1695

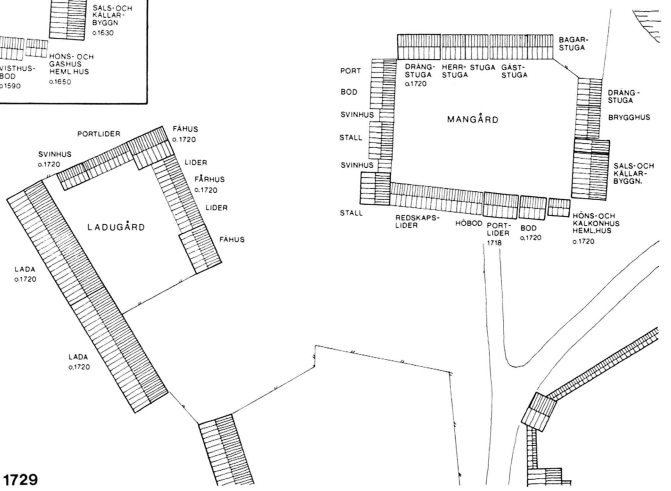

1729

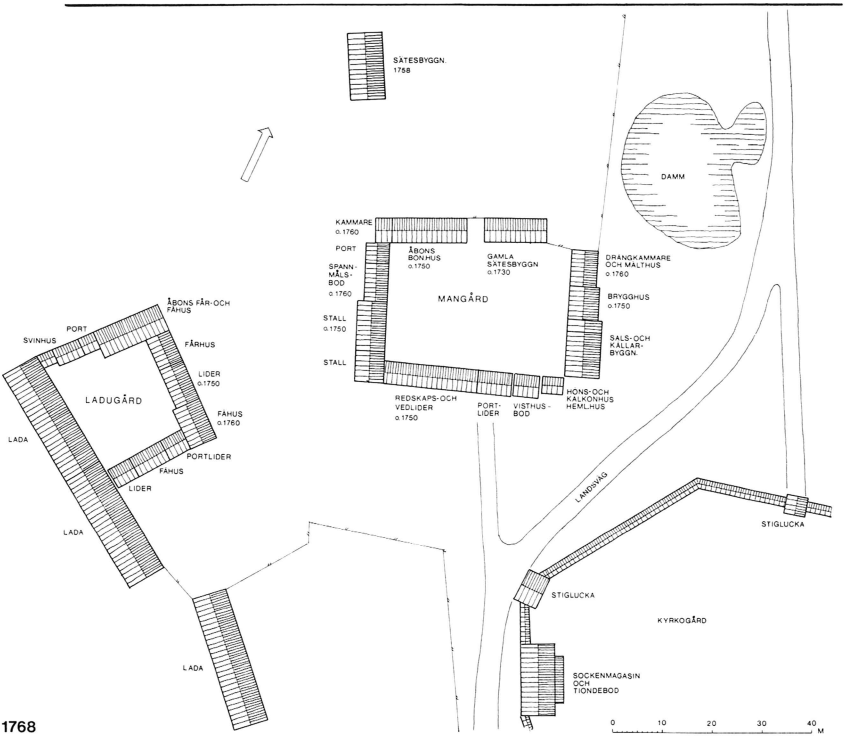

1768

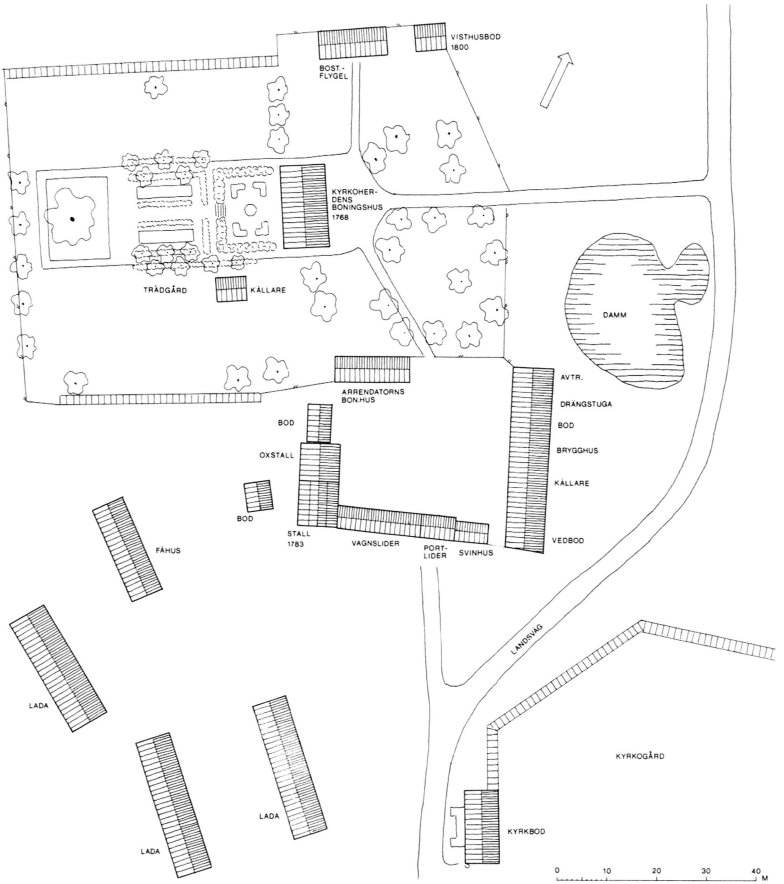

Bild 4. Vaksala prästgård vid 1800-talets slut. Rekonstruktion av förf. med ledning av bl.a. syneprotokoll, uppmätning från år 1917 i Nordiska museets prästgårdsarkiv och muntliga uppgifter av förre prästgårdsarrendatorn B. Sveidqvist. Prästgården bestod sedan år 1759 av två enheter: jordbruksenheten med arrendatorsbostaden och de gamla mangårds- och ladugårdsfyrkanterna i söder och kyrkoherdens bostad med tillhörande trädgård, flygel och bod i nordväst. Kyrkoherden nyttjade dock flera av ekonomibyggnaderna vid arrendatorsbostället. Kyrkoherdeboställets trädgård anlades omkr. år 1800 av kyrkoherden professor Johan Winbom. Idag är endast kyrkoherdebostaden, norra flygeln, visthusboden, södra boden och den långa ekonomilängan från 1820-talet i öster bevarade. Arrendatorsbostaden ersattes av en ny på samma plats år 1952.

Bild 3. Vaksala prästgård åren 1695 (endast mangården), 1729 och 1768. Rekonstruktioner av förf. med ledning av bl.a. lantmäterikarta från år 1709 och syneprotokoll. Byggnader, för vilka måttuppgifter saknas, har ritats med tunnare konturer. Kända byggnadsår är angivna under husbeteckningarna. Nordväst om mangården fanns under 1600- och 1700-talen också en bastu och en humlegård.

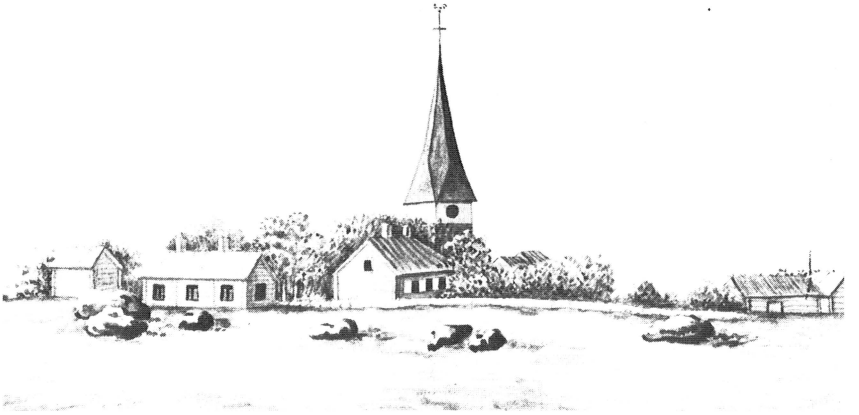

Bild 5. Vaksala prästgård och kyrka från nordväst. Teckning av J. G. Härstedt 1807. Privat ägo. Hitom och till vänster om kyrktornet syns kyrkoherdens bostadshus från år 1768 med flygel och visthusbod från omkr. år 1800. Omedelbart till höger om kyrktornet skymtar prästgårdens stall och längre till höger ladugården.

Övervägande delen uppländska pastorat var konsistoriella, dvs. sockenborna kunde på gammalt vis själva vara med och välja sin kyrkoherde. Domkapitlet utnämnde sedan den som vid valet erhållit flest röster. I de regala pastoraten, som i Uppland utgjorde en knapp fjärdedel, tillkom i stället utnämningsrätten kungen. Denne var dock inte bunden av föreslagna kandidater.

Patronella pastorat, som var jämförelsevis få i Uppland, förekom på vissa håll redan under medeltiden. I dessa pastorat hade en storgodsägare eller bruksägare, en s.k. patronus, ensamrätten att tillsätta präst. De patronella pastoraten återfanns dels i järnbruksbygden i norra Uppland, dels i den utpräglade herrgårdsbygden runt Mälaren. I Lovö var kungen patronus.

Uppsala stad och åtta av de närmast kringliggande landsbygdspastoraten gjordes, i samband med upprustningen av Uppsala universitet på 1600-talet, till prebenden för professorer och andra lärare i teologi vid universitetet samt för ärkebiskopen. Lovö pastorat var prebende för kyrkoherden i Stockholms Storkyrkoförsamling. Dessa ämbetsmän fick alltså såsom en löneförmån upprätthålla kyrkoherdetjänsten i ett prebendepastorat. Som kyrkoherdar lade många ner ett stort intresse i

Bild 6. Vaksala prästgård och kyrka från väster. Foto 1800-talets slut, ATA. På bilden syns bl.a. prästgårdens stall, fähus och lador.

både församlingsarbetet och prästgårdarnas byggande. Såväl patronatssystemet som systemet med prebenden upphörde 1922. Likaså har uppdelningen i konsistoriella och regala pastorat upphört.

Typen av pastorat påverkade inte generellt prästgårdarnas utformning. Samma byggnadsskyldigheter och rättigheter enligt lagar och förordningar gällde i alla typer av pastorat. I patronella pastorat hände dock att patronus frivilligt bistod vid prästgårdens byggande, vilket i enstaka fall innebar att sätesbyggningen fick en särskilt anspråksfull karaktär.

Prästgårdarna i prebendepastoraten kunde ibland få en särprägel genom att sätesbyggningen uppfördes för i första hand sommarbruk och genom att drängstugan blev jämförelsevis stor.

Prästgårdsjorden varierade i storlek och värde i de olika pastoraten. Med något enstaka undantag var prästgårdarna i Uppland åsatta minst 1 mantal vardera. Jämförelsevis få var större än 2 mantal. Störst var Knutby prästgård med 3 mantal, därnäst Västerlövsta prästgård med 2 3/4 mantal och Tierps prästgård med 2 5/8 mantal.

Kaplans/komministerboställena var i genomsnitt åsatta 1/2 mantal. Några var åsatta 1 mantal, bl a det i Tegelsmora som alltså var lika stort

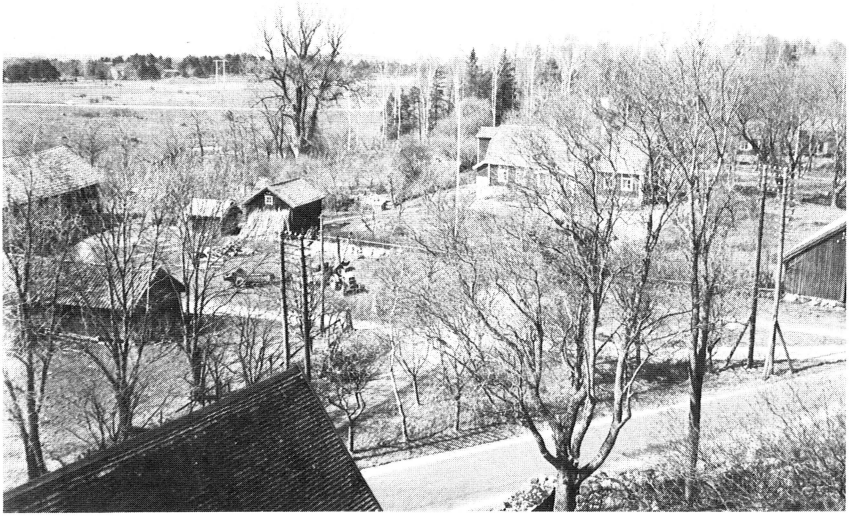

Bild 7. Utsikt över Vaksala prästgård från kyrkans torn. Bostadshuset till höger på bilden uppfördes omkr. år 1750 men påbyggdes med ny vindsvåning under 1910-talet. När det revs år 1952 hade det använts som arrendatorsbostad i 200 år. Området närmast framför bostadshuset utgjorde tidigare prästgårdens kringbyggda mangård. Till höger om och i linje med bostadshuset låg före år 1758 prästgårdens sätesbyggning. Till vänster syns en del av ladugårdens hus och bakom bostadshuset skymtar kyrkoherdebostället, i vars trädgård den stora, omkr. år 1800 planterade poppeln står. Foto W. Ehn 1952.

som prästgården i samma pastorat. Det minsta torde ha varit kaplansbostället i Lidingö, som var åsatt endast 1/8 mantal.

År 1786 infördes ett system med klassificering av pastoraten. Enligt detta indelades pastoraten i tre olika klasser efter kyrkoherdens löneförmåner. Det handlade alltså om en indelning i vad som populärt brukade kallas feta och magra pastorat. Till första och andra klassens pastorat hade präster med vetenskapliga meriter företräde. Till tredje klassens pastorat var tjänsteåldern avgörande vid tillsättning. Lärdomsmeriternas betydelse kom med tiden att minskas och år 1885 upphörde klassificeringssystemet helt.

Klassificeringssystemet i sig påverkade inte prästgårdarnas utseende. Däremot påverkade naturligtvis löneförmånerna prästens förmåga att bygga och vårda boställets hus. Dessutom speglade löneförmånerna vilka resurser sockenmännen hade till socknens laga hus. Att hitta någon överensstämmelse mellan utformningen av prästgårdarna över-

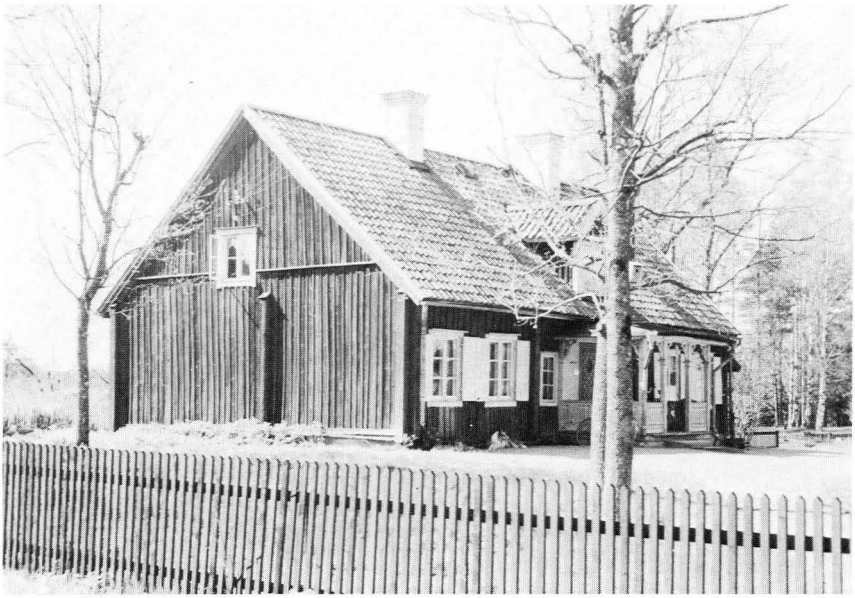

Bild 8. Sätesbyggningen från 1768 vid Vaksala prästgård. Under 1800-talet förstorades fönstren utom de närmast entrén. Verandan, som togs bort vid restaureringen 1956, tillkom vid slutet av 1800-talet. Foto W. Ehn 1954.

Bild 9. Uthuslänga från 1820-talet vid Vaksala prästgård. I byggnaden ingår en murad källare, vars äldsta delar möjligen härrör från 1400-talets slut. Längan uppfördes av sockenmännen och kyrkoherden gemensamt och kom att bestå av utrymmen, som utgjorde såväl socknens och prästens laga hus som prästens överloppshus. Idag används byggnaden som fritidslokal. Foto G. W. 1974.

Plansch 1. Norrby kyrka från sydväst. Akvarell av Erik Adolf Lidforss 24 april 1834. Kring kyrkan grupperar sig församlingens tre ecklesiastika boställen: längst till vänster komministerbostället, därintill klockarbostället och längst till höger prästgården med fruktträdgård, som sträcker sig ner mot Sagån i förgrunden. Foto W. Ehn.

Plansch 2. Rimbo prästgård. Akvarell av Erik Adolf Lidforss 26 september 1839. Den rödfärgade sätesbyggningen till höger uppfördes efter en syn år 1780, medan den vänstra bostadsbyggnaden möjligen är det hus som prosten Lodin uppförde åt sig omkr. år 1730. Foto W. Ehn.

lag och klassindelningen i Uppland låter sig inte göra. I ett par fall, Rasbo och Tierp, var emellertid prästgårdarna ovanligt stora och välbyggda och dessa tillhörde båda första klassens pastorat.

Laga hus 1296–1910

Redan i Upplandslagen av år 1296 föreskrevs om skyldigheten att avsätta jord för sockenprästens underhåll. Enligt denna lag fick också prästgården en bestämd storlek och den skulle vara befriad från skatt till kungen. Prästen skulle bebo och bruka prästgården. Det ålåg också bönderna i varje uppländsk socken att åt prästen uppföra sju s k laga hus: stuga, stekarhus, lada, sädeslada, visthus, sovstuga och fähus. För underhållet av dessa och för övriga hus som behövdes på prästgården skulle prästen själv svara. Endast när mer omfattande reparationer på de laga husen blev aktuella, kunde hjälp påräknas från socknens bönder.

Upplandslagens föreskrifter om böndernas byggnadsskyldighet vid prästgården, dvs. kyrkoherdebostället, kom sedan i sina huvuddrag att gälla ända till början av 1900-talet. De upprepades både i 1300-talets landslag och i 1734 års svenska lag. Vidare erinrades om skyldigheterna i andra förordningar och resolutioner alltifrån 1500-talet och framåt. Under 1700-talet kom några kungliga resolutioner som ytterligare preciserade bestämmelserna om de sju laga husen, om böndernas resp. prästernas byggnads- och underhållsskyldigheter m.m.

Medeltidens, reformationstidens och det tidiga 1600-talets prästgårdar

De uppländska prästgårdarnas utseende under medeltiden vet vi egentligen inte mer om än vad som kan utläsas av Upplandslagens föreskrifter. Det finns anledning tro att de i allmänhet uppvisade samma byggnadsskick och byggnadsbestånd som de större bondgårdarna; ungefär så som förhållandet var i början av 1600-talet, då bilden av prästgårdarna blir klarare. En särställning intog emellertid prästgården redan under medeltiden genom den eller de speciella byggnader, som behövdes när biskopen eller andra dignitärer kom på besök.

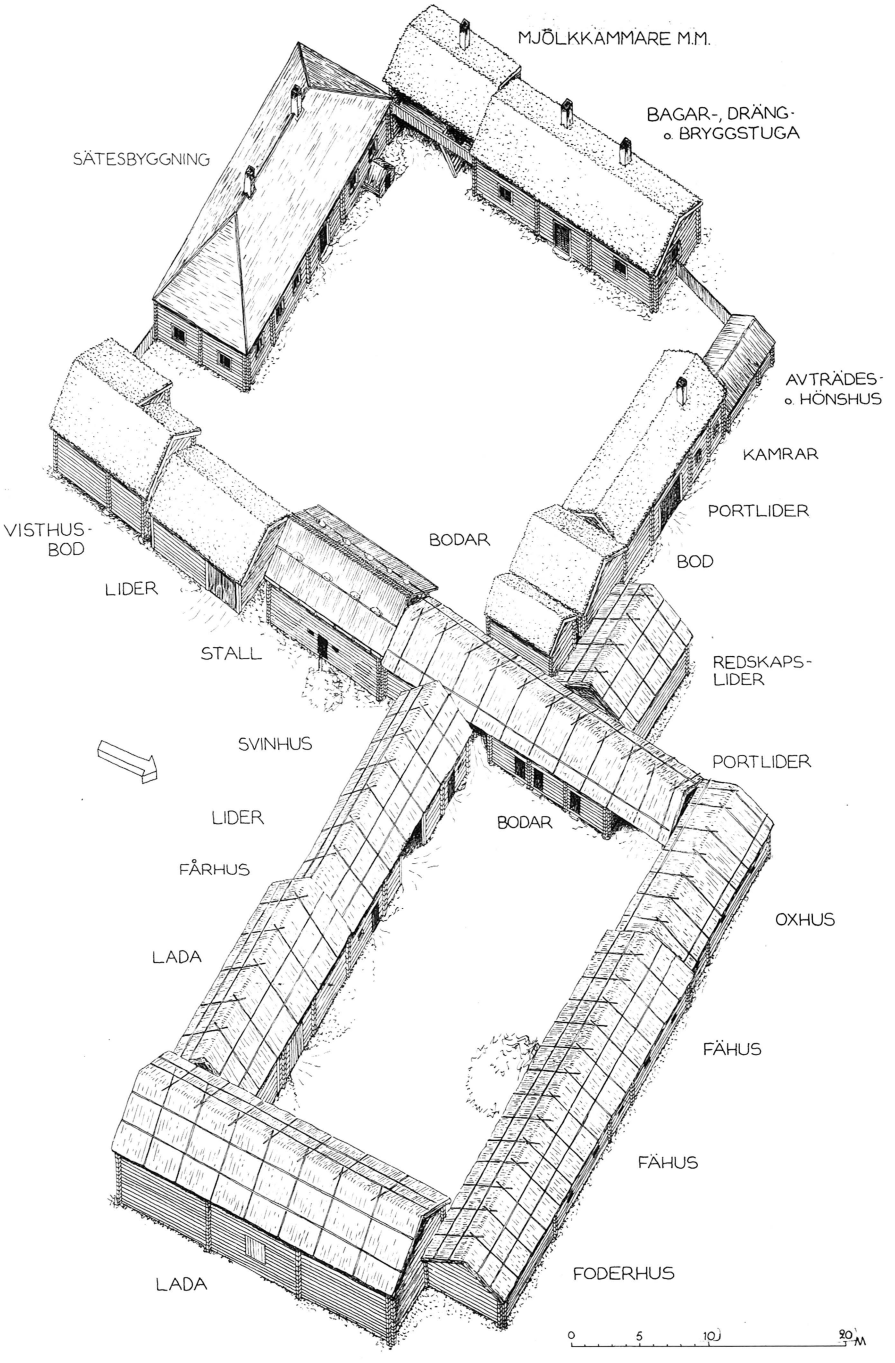
MJÖLKKAMMARE M.M.
BAGAR-, DRÄNG- o. BRYGGSTUGA
SÄTESBYGGNING
AVTRÄDES- o. HÖNSHUS
KAMRAR
PORTLIDER
VISTHUS-BOD
BODAR
BOD
LIDER
STALL
REDSKAPS-LIDER
SVINHUS
PORTLIDER
LIDER
BODAR
FÅRHUS
OXHUS
LADA
FÄHUS
FÄHUS
FODERHUS
LADA
0 5 10 20 M

landskapsgräns
kontraktsgräns
pastoratsgräns
församlings-/sockengräns
kyrka
prästgård
, prebende
kaplans-/komministergård
f.d. kaplansgård

0 10 20 30 KM

Bild 11. Karta över Uppland visande kontrakts-, pastorats- och församlings/sockenindelningen år 1850. Utarbetad av förf. med ledning av bl.a. Thams beskrivningar över Stockholms och Uppsala län 1850, Ärkestiftets matrikel 1949 och äldre topografiska kartor.

Bild 10. Norrby prästgård år 1775. Rekonstruktion av förf. med ledning av bl.a. storskifteskarta och syneprotokoll. Sätesbyggningen i söder uppfördes åren 1725–26. I väster låg större delen av den tidigare sätesbyggningen från år 1677 kvar.

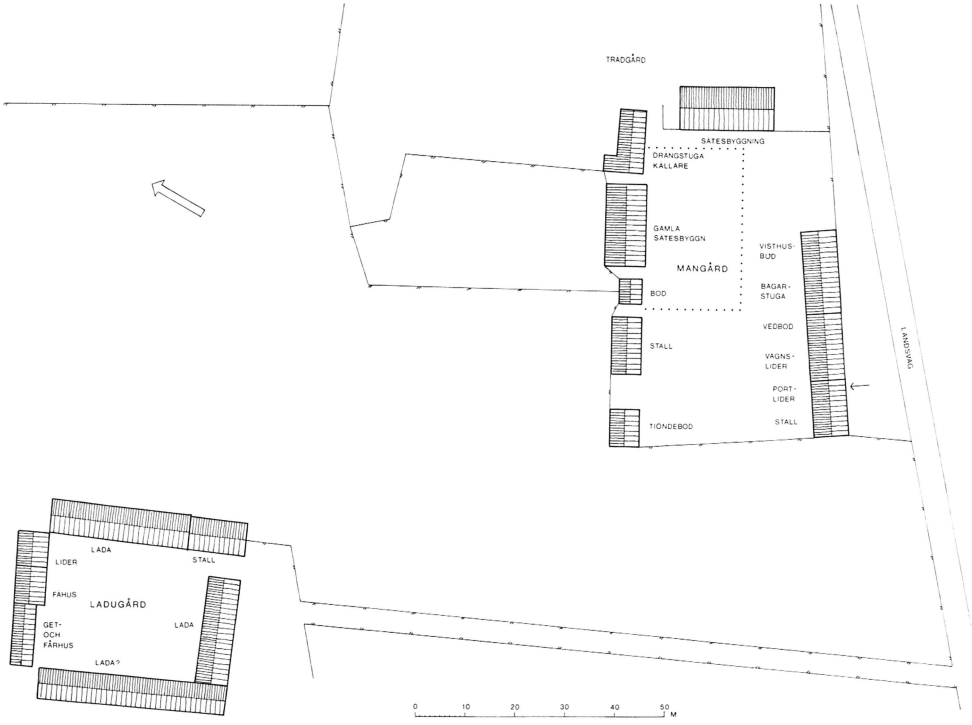

Bild 12. Björklinge prästgård år 1819. Rekonstruktion av förf. med ledning av skifteskartor och syneprotokoll samt Ridderstedt 1979. I slutet av 1700-talet utvidgades mangården i samband med att flera nya hus uppfördes. Den prickade figuren markerar mangårdens utsträckning enligt 1768 års skifteskarta.

Prästgårdstomtens placering, oftast i närheten av sockenkyrkan, är det som idag erinrar om de medeltida förhållandena. Detta torde gälla huvudparten av de uppländska prästgårdarna.

1500-talets prästgård kan man få ett visst grepp om genom ett antal syneprotokoll, som finns bevarade från 1600-talets början. I några fall kan byggnader som beskrivs i dessa tidiga protokoll t o m antas ha medeltida ursprung.

Protokollen talar alla om både mangård och fä- eller ladugård. Mycket tyder på att systemet med en mer eller mindre sluten mangårdsfyrkant och en ett stycke därifrån liggande kringbyggd ladugårdsfyrkant var utvecklat redan vid 1500-talets slut. Gårdstypen, som kommit att kallas den mellansvenska, blev kännetecknande för de flesta kyrkoherdeboställena i Uppland.

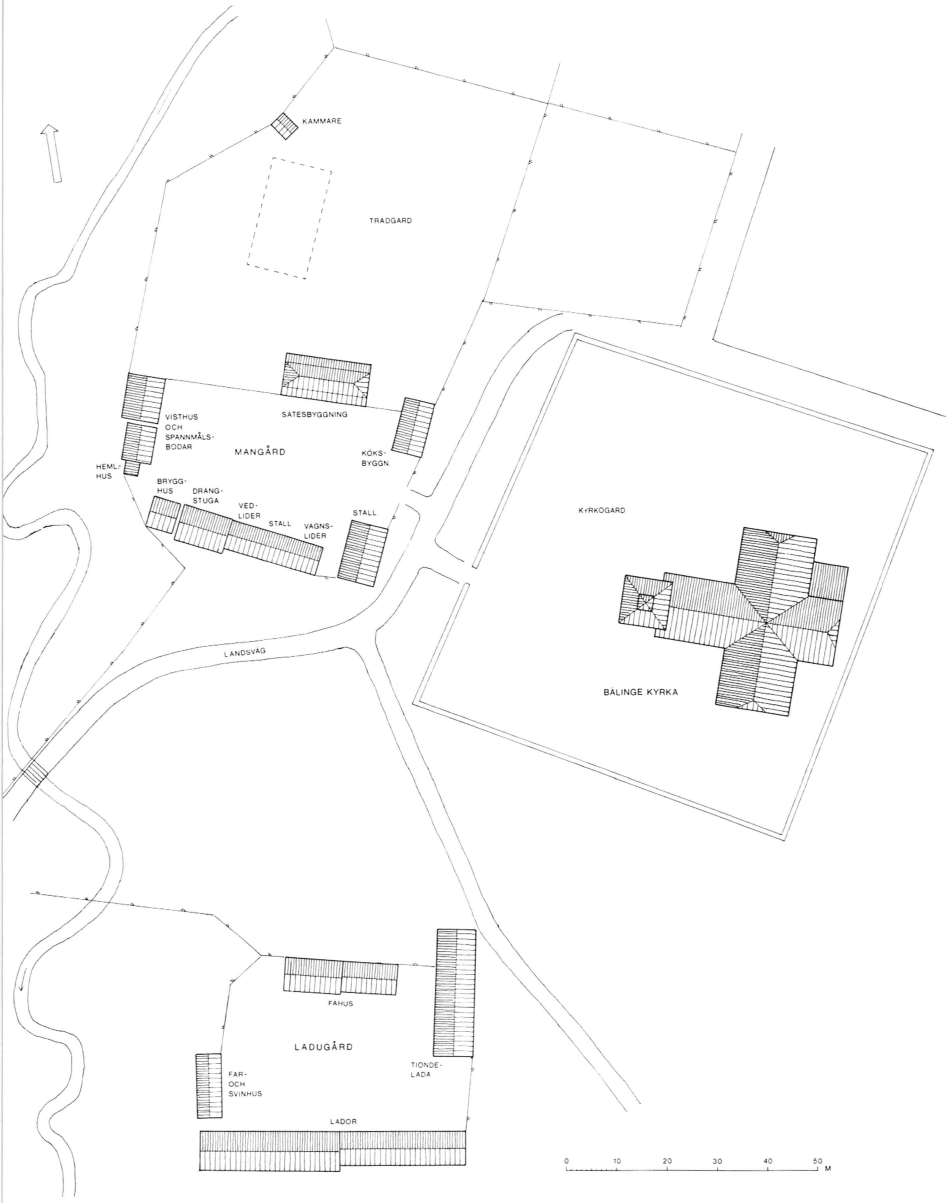

Bild 13. Bälinge prästgård, den s.k. Biskopsgården, år 1825. Rekonstruktion av förf. med ledning av lantmäterikartor och syneprotokoll. På herrgårdsvis låg köket i en flygelbyggnad. Denna uppläts senare till sockenstuga. Flera av mangårdens byggnader är ännu bevarade. Den streckade rektangeln i trädgården norr om mangården markerar den nuvarande sätesbyggningen från år 1854.

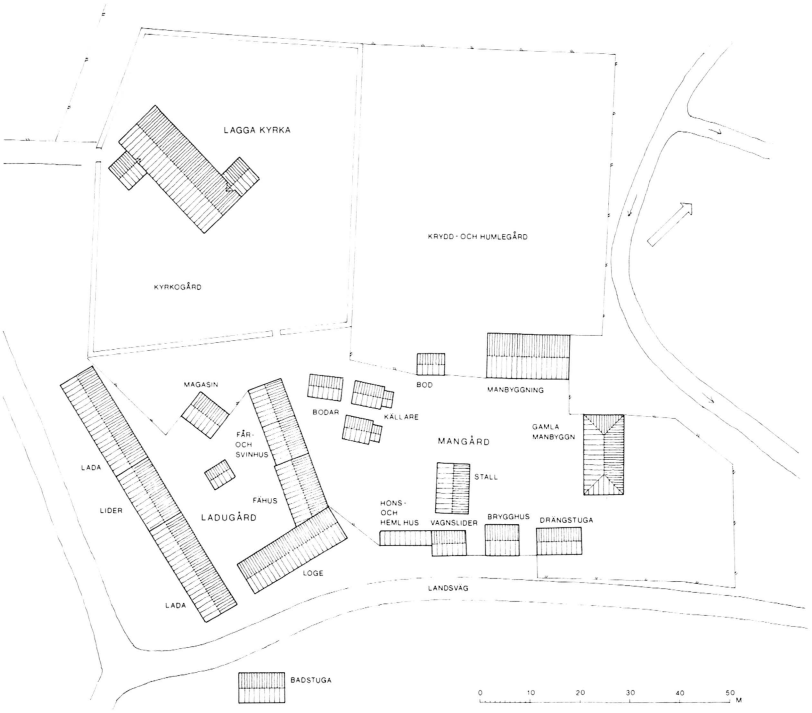

Bild 14. Lagga prästgård år 1838. Rekonstruktion av förf. med ledning av bl.a. skifteskartor och syneprotokoll. Prästgårdsområdets sluttande terräng bidrog till en jämförelsevis oregelbunden placering av ladugårdens byggnader.

Med stöd av protokollen från syner vid ett par uppländska prästgårdar skall här belysas hur byggnadsskick och byggnadsbestånd kunde vara vid 1500-talets slut och 1600-talets början.

År 1611 hölls s.k. av- och tillträdessyn vid Vaksala prästgård, sedan kyrkoherden Lars Esbjörnsson avlidit året innan. Han hade tillträtt tjänsten år 1582. Protokollet upptar de reparationer och nybyggnader som Esbjörnsson låtit vidtaga under sin ämbetstid. Alla prästgårdens hus är inte omnämnda i protokollet, sannolikt beroende på att alla inte åtgärdats. En del av de sju laga husen t.ex. saknas. Protokollen från de tätt följande av- och tillträdessynerna under 1600-talet förtydligar och kompletterar emellertid uppgifterna från år 1611.

Mangården vid Vaksala prästgård, belägen ca 25 m nordöst om kyrkogården, synes ha bildat en kringbyggd gårdsrektangel med i

Bild 15. Mangården vid Lagga prästgård från öster. I mitten gamla sätesbyggningen från troligen 1730-talet som numera utgör hembygdsgård. Till höger skymtar sätesbyggningen från år 1811, arrendatorsbostad sedan år 1921. Foto A.-K. Kilbro 1977, Upplandsmuseet (UM).

huvudsak samma utsträckning som de senare århundradernas mangård. Husen var uppförda av trä, och som taktäckningsmaterial användes dels torv, dels näver, som hölls fast av trästänger, s.k. färg. Här fanns betydligt fler hus och byggnadsfunktioner än de sju laga hus som föreskrevs. De olika bostadsutrymmena var belägna i mangårdens norra del. Här fanns dels ett par sängstugor, dels de egentliga bostadsutrymmena för kyrkoherden. De senare utgjordes av en "herrestuga" och en bagarstuga med en kammare emellan. De bildade alltså tillsammans en parstuga. Om denna var byggd i ett sammanhang är dock okänt. Av protokollet från år 1611 kan utläsas att denna parstuga fanns redan vid Lars Esbjörnssons tillträde 1582. Detsamma torde gälla flertalet byggnader vid prästgården, bl.a. de båda sängstugorna samt en bod i västra delen av mangården och ett brygghus i öster. Själv

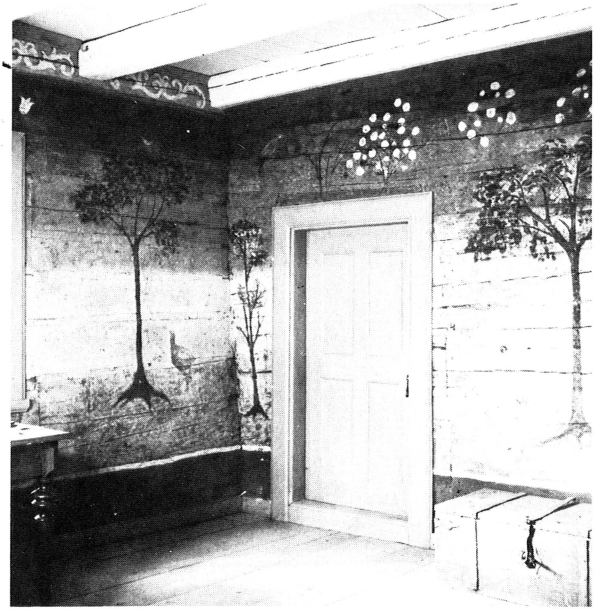

Bild 16. Södra hörnrummet i gamla sätesbyggningen vid Lagga prästgård med målningar av senkarolinsk karaktär på timmerväggarna. Foto A.-M. Berg 1955, UM.

Bild 17. Lagga prästgård. Fotot är taget från mangården västerut mot ladugården och kyrkan. Till höger syns en del av sätesbyggningen från år 1811. Denna byggnad och den intilliggande lilla boden är de enda av husen på bilden som står kvar. Foto S. Curman 1915, Nordiska Museet (NM).

hade Esbjörnsson låtit uppföra ett portlider och två bodar i söder.

En detalj av alldeles särskilt intresse vid Vaksala prästgård är den stora källare av tegel och gråsten, som ingår i en nyligen restaurerad ekonomilänga av timmer, bild 9. Enligt synehandlingar från senare delen av 1600-talet byggdes källaren omkring 1630. Delar av tegelmurverket är dock av klart senmedeltida typ. Detta tyder på att källaren till sina äldsta delar kan härstamma från 1400-talets slut eller 1500-talet. Kanhända tillkom den i slutet av 1400-talet i samband med de mycket omfattande murningsarbeten, som då gjordes på Vaksala kyrka, kyrkbod och bogårdsanläggning. Uppgifterna om nybyggnaden omkr. 1630 får därför tolkas så att själva källaren ombyggdes, medan dess timmeröverbyggnad med bostadsrum nyuppfördes.

Fä- eller ladugården vid Vaksala prästgård i början av 1600-talet är svår att få ett grepp om. Terrängförhållandena talar för att den låg ett stycke söder om och nedanför mangården ungefär på det vis som senare synehandlingar och kartor visar.

Norrby prästgård i västra Uppland får här utgöra det andra exemplet på hur en prästgård kunde vara bebyggd vid övergången mellan 1500- och 1600-talen. Det första kända syneprotokollet från Norrby prästgård är daterat år 1622. Även här hjälper senare syneprotokoll till att förtydliga de första arkivaliska uppgifterna. I Norrby var de många olika husen, på samma sätt som i Vaksala prästgård, ordnade kring en mangård och en ladugård, men i Norrby var dessa inte helt åtskilda. Ladugårdsfyrkantens sydvästra hörn stod mot mangårdsfyrkantens nordöstra hörn. Protokollet från år 1622 omnämner inte mindre än 24 olika utrymmen. Det är oklart hur många hus dessa motsvarade. Flera av utrymmena beskrevs som gamla eller förfallna, varför de kan antas ha tillkommit under 1500-talet, kanske tidigare.

I Norrby prästgård låg kyrkoherdens bostadsutrymmen i den norra delen av mangården, som vette mot kyrkan. De omfattade en herrstuga och en bagarstuga som låg mitt emot varandra med förstuga och kammare emellan, bild 30. Ovanpå förstugan och kammaren var inrymd en s.k. nattstuga, ett arrangemang som skymtar också i samtida syneprotokoll från andra både uppländska och dalska prästgårdar.

Intill kyrkoherdebostaden i Norrby låg kaplanens stuga. Kyrkoherden höll alltså bostad inom prästgården åt sin medhjälpare. Förhållandet torde ha varit det gängse i de pastorat, där kyrkoherden hade

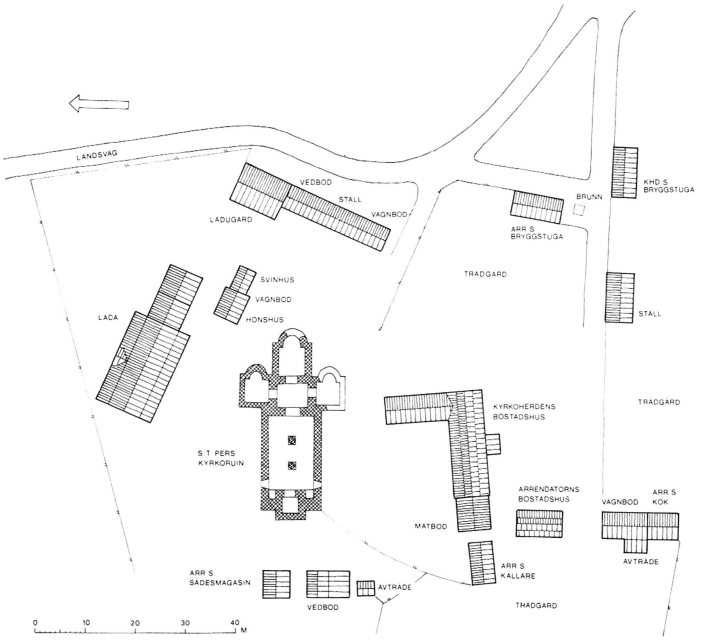

Bild 18. Sigtuna prästgård omkr. år 1910. Rekonstruktion av förf. med ledning av bl.a. dispositionsskiss från år 1917, NM, samt stadskarta från år 1910 och brandförsäkringsvärderingar, Sigtuna museer.

kaplan vid denna tid och innan särskilda kaplansboställen tillkom i slutet av 1600-talet.

Mangården i Norrby prästgård slöts i övrigt av ett flertal bodar, en drängstuga, en sängstuga, ett stekarhus och en lada. I hörnet, som förenade mangården och ladugården, låg det ena av prästgårdens två stall. En av bodarna var uppförd ovanpå en källare, som troligen är identisk med källaren under den nuvarande sätesbyggningen i Norrby prästgård.

Ladugården kringgärdades av ett stall, tre fähus med s.k. laner emellan, två lador, ett foderhus, ett fårhus och ett gethus. Av mängden av hus i ladugården att döma måste åtskilliga djur ha hållits på prästgården. Detta vittnar i sin tur om att prästens roll som jordbrukare var betydande.

Bevarade protokoll från av- och tillträdessyner under 1600-talets första hälft vid andra prästgårdar i Uppland ger i stora drag samma bild som den vi fått i Vaksala och Norrby.

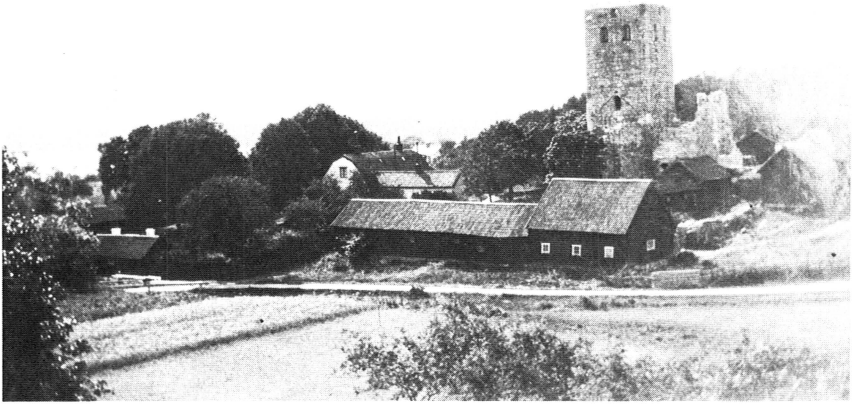

Bild 19. Sigtuna prästgård från nordöst omkr. år 1910. Till höger, mitt i ladugården, reser sig S:t Pers kyrkoruin. I bildens mitt syns sätesbyggningen från år 1744. Foto A. Drake, Sigtuna museer.

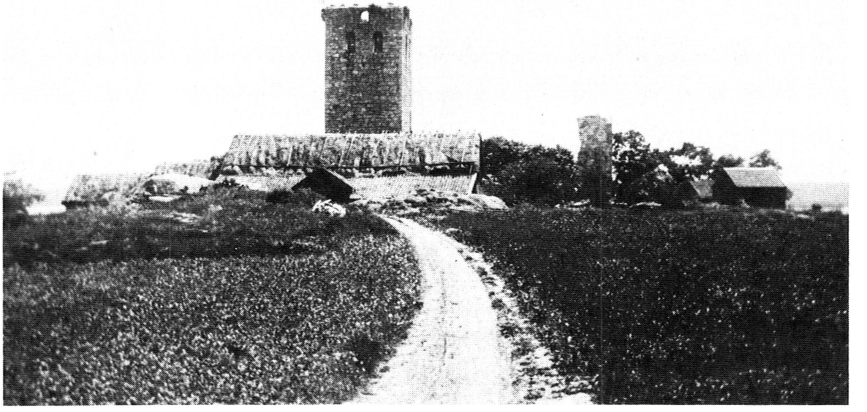

Bild 20. Sigtuna prästgård från norr omkr. år 1910. Hitom S:t Pers kyrkoruin syns den stora halmtäckta ladan och till höger ved- och sädesbodarna. Foto A. Drake, Sigtuna museer.

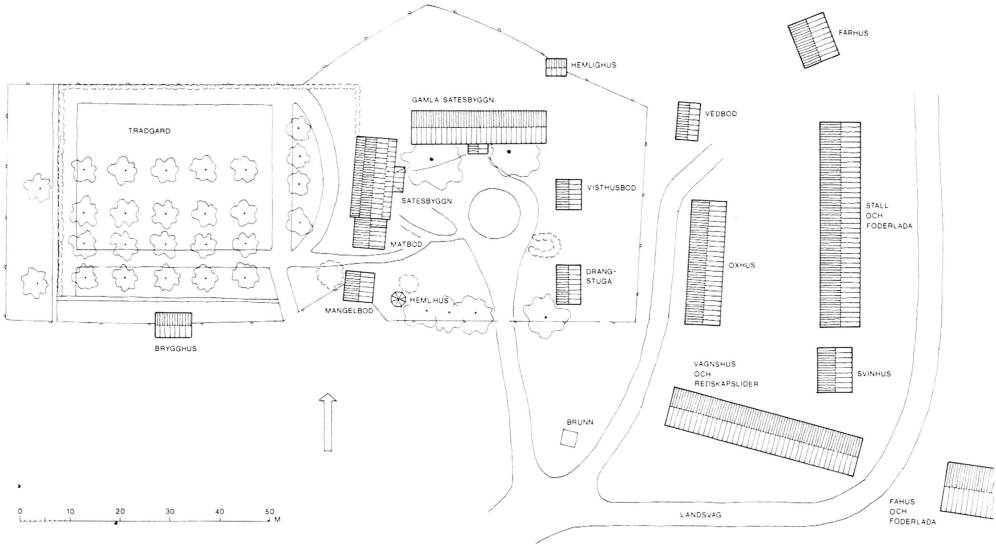

Bild 21. Länna prästgård år 1917. Efter uppmätningar från år 1917 och år 1940 (E. Andrén), NM. Sedan år 1924 bor kyrkoherden på annan plats i församlingen.

Genomgående drag är de många, oftast mellan 20 och 30 stycken, olika husen eller utrymmena, ordnade kring en mangård och en ladugård. Kyrkoherdens bostadshus, som ännu inte spelade någon framträdande yttre arkitektonisk roll i prästgårdsmiljön, var i regel en parstuga av den enkla typ som samtidigt förekom på de större bondgårdarna.

Med undantag av några få källarbyggnader finns idag veterligt inget bevarat av vare sig 1500-talets eller det tidiga 1600-talets prästgårdsbebyggelse i Uppland.

Prästgårdarna under 1600-talet och 1700-talets början

Systemet med kringbyggda och åtskilda man- och fägårdar enligt det s.k. mellansvenska mönstret framträder allt tydligare i syneprotokollen från 1600-talets mitt och senare hälft. Under hela 1700- och 1800-talen torde de allra flesta kyrkoherdeboställena i Uppland ha haft denna uppbyggnad, även om variationer förekom. En tydlig bild av hur en prästgård på detta sätt var ordnad omkr. år 1700 till skillnad från kringliggande bondgårdar och kaplansboställe får vi på det välkända

Bild 22. Länna prästgård från söder. I mitten syns den långsträckta sätesbyggningen från år 1703 och till vänster 1742 års sätesbyggning med brutet yttertak och fronton från början av 1800-talet. Byggnaderna är ännu bevarade och tillhör de mest skyddsvärda prästgårdarna i landskapet. Foto Aug. Schagerström 1920, NM.

peringskiöldska sticket i fågelperspektiv över Gamla Uppsala kyrka och by, bild 1. En karta från omkr. 1670 i Landsarkivet i Uppsala över Veckholms kyrkogård med omgivning ger, om än mer schematiskt, samma bild av prästgården.

Den stora mängden av hus präglade prästgårdarna också under både 1600- och 1700-talen. En ny tendens som blev tydlig under 1600-talet var att bostadsutrymmena blev fler och gjordes större. Det blev vanligt att prästen på egen bekostnad kompletterade den lagstadgade sätesbyggningen med fler rum, antingen i direkt anslutning till det laga huset eller i särskilda hus. Prästens bostad kunde alltså bestå av två eller flera byggnader. Så var det t.ex. i Veckholms prästgård, där det i slutet av 1600-talet fanns fyra bostadshus, av vilka kyrkoherden uppfört tre, bilderna 2, 30 och 35. Alla dessa utrymmen var säkert inte avsedda enbart för prästen och hans familj. Det skulle ju också finnas rum för tjänstefolk och gäster.

Om alla bostadsutrymmen var samlade till en byggnad, kunde denna, framför allt om prästgården låg i en trakt med god tillgång på

Bild 23. Skuttunge prästgård på 1930-talet. Efter uppmätningar av N. Sundquist och C. Estmar, UM, och från 1950-talet av NM. Arrendatorsbostaden, i vilken ingår delar av sätesbyggningen från år 1725, har senare återfått sin ursprungliga planlösning i samband med att den upplåtits som hembygdsmuseum. De byggnader och väggar som idag inte finns kvar är ofyllda.

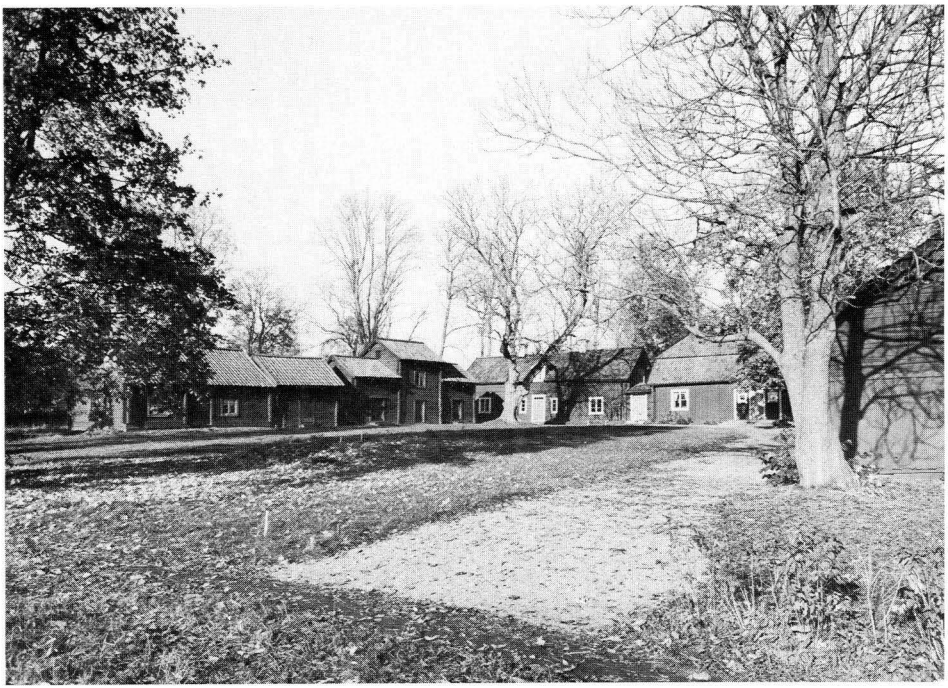

Bild 24. Skuttunge prästgård. Mangården från sydöst. Boden till vänster med tvåvånig mittdel härrör möjligen från 1600-talet. Anläggningen utgör med alla sina mangårdshus från 1600-, 1700- och 1800-talen den bäst bevarade äldre prästgården i Uppland. Foto Grundström 1955, NM.

byggnadsvirke, få ganska ansenliga dimensioner och många rum. Sätesbyggningarna vid Torstuna, Länna och Tierp prästgårdar, hade en längd av 32, 28 resp. 26 m, bilderna 30 och 31. När sätesbyggningen nådde dessa dimensioner insynades i allmänhet endast en del som laga hus, medan resten räknades som prästens. Hur mycket som skulle räknas till det ena och det andra kom prästen och sockenmännen överens om från fall till fall.

Samtidigt som de uppländska prästgårdarna mot slutet av 1600-talet uppvisade stora olikheter i fråga om den ytmässiga storleken på bostadsutrymmena, började man variera den traditionella parstugeplanen. En eller flera s k sidokamrar blev vanliga. När man år 1677 byggde en ny sätesbyggning vid Norrby prästgård upptogs visserligen den med sidokammare utökade parstugans plan, men köket förlades här till det lilla utrymmet mitt framför förstugan, bild 28. Planlösning-

Bild 25. Utsikt över Gamla Uppsala prästgård från sydöst. Foto G. W. 1974.

Bild 26. Danmarks prästgård. Mangården från norr. Till höger skymtar sätesbyggningen från åren 1788 och 1793; se bild 56. År 1922, då prebendesystemet upphörde, fick kyrkoherden en ny bostad vid den gamla komministergården; se bild 94. Foto S. Rosén 1960, NM.

Bild 27. Frösunda prästgård. Foto A. Billow 1917, NM.

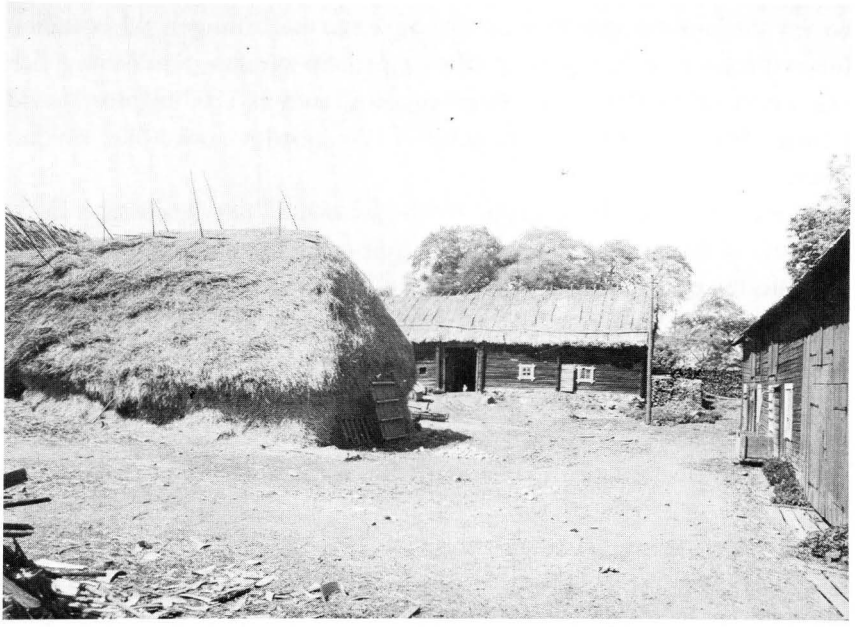

Bild 28. Ladugården vid Giresta prästgård. Foto J. Lindros 1927, NM.

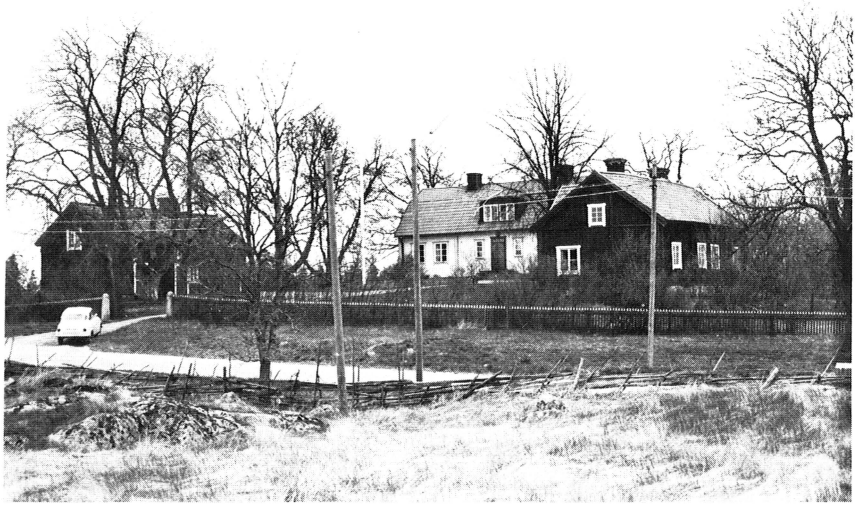

Bild 29. Almunge prästgård från sydöst. Huvudbyggnaden i mitten uppfördes under 1780-talet. Foto G. W. 1974.

en var densamma som den tio år yngre normalritningen till boställen för ryttmästare och kaptener visar. I princip samma planlösning fick också den alltjämt bevarade sätesbyggning, som år 1703 uppfördes vid Länna prästgård, bilderna 22 och 31. Här gjordes dock köket mycket större.

Genom syneprotokollen från 1600-talet och 1700-talets början får vi inte veta så mycket om den yttre och inre gestaltningen av prästgårdarnas sätesbyggningar. Detta gäller också övriga hus vid prästgårdarna. Vissa protokoll kan innehålla, förutom de nästan alltid förekommande uppgifterna om husens längd, bredd, indelning och takmaterial, meddelanden om ytterväggarnas höjd i antal timmervarv, om eldstäder, om antal fönster och fönsterlufter, om antal dörrar m.m. I några fall talas om att herrstugan, sätesstugan eller sängstugan var målad invändigt, men hur sägs inget om.

Vid några prästgårdar var bostadshusen sju eller åtta timmervarv höga, dvs. endast omkring 2 meter. Exempel härpå var den laga sätesbyggningen vid Veckholms prästgård som sannolikt var uppförd i början av 1600-talet eller tidigare, bild 35.

Takmaterialet tillhörde de detaljer som tydligt speglade lokala byggnadstraditioner. På 1600-talets bostadshus, brygghus och bodar utgjordes taktäckningen oftast av näver och torv. Det var också vanligt, framför allt i skogsbygderna, med s.k. färg- eller vedtak. Vidare är enstaka bräd- eller s.k. skivtak samt rörtak kända från södra Uppland. Stallen, fähusen och de övriga ladugårdsbyggnaderna var i regel täckta med halm.

Enstaka syneprotokoll ger upplysningar om hur bagarstugan (köket) var möblerad, t.ex. köket i sätesbyggningen från omkr. år 1720 vid Börstils prästgård, bild 31. Detta kök hade hyllor till tallrikar och grytor på gavelväggen, på norra långväggen och över skafferidörren. I taket satt 6 st. järn, som höll uppe två stänger. Vidare fanns här ett långbord med långsäte samt en väggfast bänk.

Kungl. resolutioner 1720 och 1727

Inte sällan uppstod tvistigheter mellan prästerna och bönderna om byggnadsskyldigheterna och man besvärade sig hos myndigheterna. Ett flertal kungliga resolutioner på sådana besvär kom under 1700-talet. I maj 1720 kom en resolution på allmogens besvär betr. vad som avsågs med de sju laga husen på prästgården. Resolutionen sammanförde det första och det andra huset till en byggnad, som skulle innehålla en sätesstuga, två kamrar, ett kök och en förstuga. Det tredje huset var ett brygghus, det fjärde en bod med dubbel botten och loft, det femte ett visthus och det sjätte en lada med två golv och en loge. Det sjunde huset slutligen innefattade både fähus och stall. Mot bakgrund av hur situationen var i slutet av 1600-talet och i början av 1700-talet, kan säkert resolutionen till stora delar ses som en bekräftelse på förhållanden som redan rådde på flera håll.

I 1720 års resolution klarlades att ridderskapet och adeln slapp deltaga i prästgårdens byggande. Här fastslogs sålunda än en gång Upplandslagens bestämmelser från 1296 om att prästgårdens byggande var en affär mellan sockenprästen och sockenbönderna. Vidare framgår av resolutionen bl.a. att hänsyn skulle tas till socknens tillgång till skog. Det var en viktig bestämmelse. Under 1700-talet fick många gånger just tillgången på byggnadstimmer avgöra hur prästgården kom att bebyggas.

Bild 30. Planer av sätesbyggningar från 1600-talet vid ett urval uppländska prästgårdar. Rekonstruktioner och rekonstruktionsförsök av förf; se vidare text till bild 31. Byggnaden, som fanns vid Norrby prästgård år 1622, var sannolikt uppförd redan under 1500-talet. Längan vid Veckholms prästgård utgjordes dels av de låga hus som Kungs-Husby och Veckholms socknar svarade för, dels av den herrbyggning från omkr. år 1630, som kyrkoherden svarade för själv. Mellan de två husen låg en svale med nedgång till källaren under ena huset. Längan upptog ungefär samma utrymme som den ännu bevarade f.d. kyrkoherdebostaden från 1700-talets mitt. Skala 1:400.

Man lät sig inte nöja med 1720 års resolution. Allmogen besvärade sig snart igen. Redan i augusti 1727 fick vi en ny resolution ang. de laga husen. Denna gång angavs de mått husen borde ha. Sätesbyggningen, som alltså skulle motsvara medeltidslagarnas första och andra laga hus, borde vara 26 alnar (15,3 m) lång, 12 alnar (7 m) bred och 4 alnar (2,3 m) hög invändigt. Av särskilt intresse är att resolutionen också angav hur denna byggning borde vara planerad: på ena ändan av huset två lika stora kamrar, i mitten en stor sätesstuga (sal) med en långsmal förstuga framför, och i andra ändan ett kök, lika stort som de båda kamrarna tillsammans. Lämpliga mått för de olika rummen meddelades också. Bild 32. Det rörde sig alltså i princip om den planform som brukar kallas den sexdelade, även om två av de sex rummen var sammanslagna till ett, köket. Planformen introducerades i vårt land vid mitten av 1600-talet i större slott, för att mot slutet av århundradet och

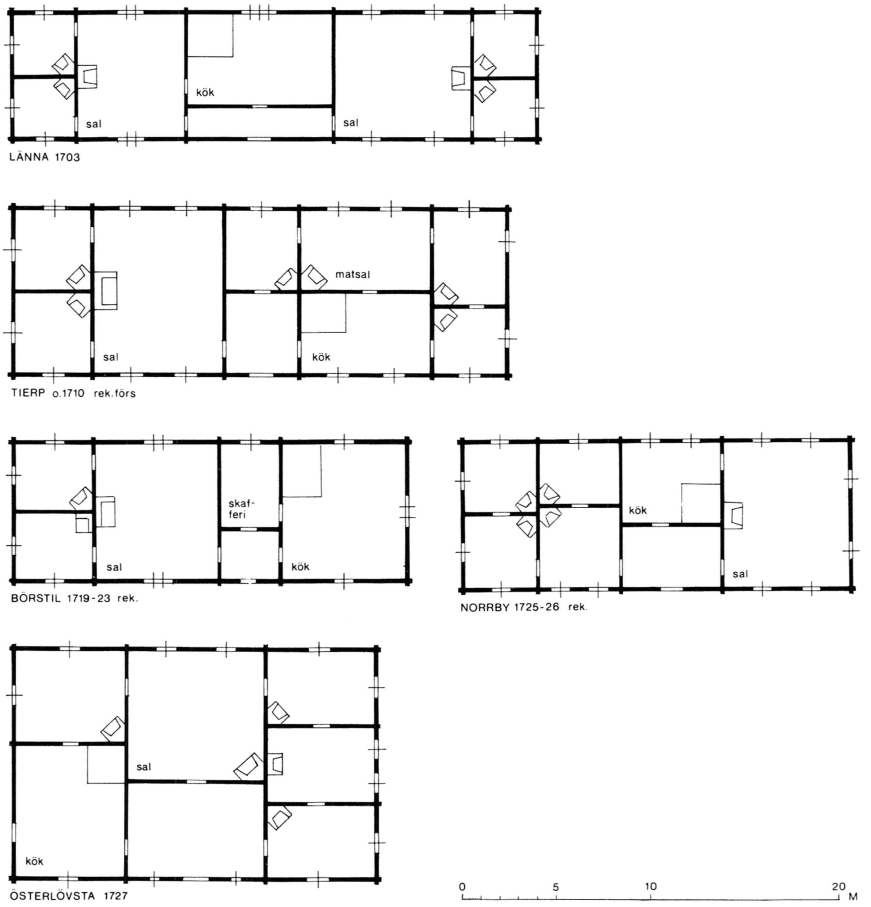

Bild 31. Planer av sätesbyggningar från tiden 1703–1727 vid ett urval uppländska prästgårdar. Planerna på bilderna 30–34, 64, 100 och 101 är rekonstruktioner och rekonstruktionsförsök av förf. Rekonstruktionerna (rek.) är utförda med ledning av syneprotokoll, där såväl husens yttermått som de enskilda rummens mått, antal fönster, fönsterlufter, dörrar m.m. angivits. Rekonstruktionsförsöken (rek.förs.) grundar sig på syneprotokoll, där endast husens yttermått, antal rum och rummens belägenhet och funktion är angivna. Övriga planer är utförda efter uppmätningar och syneprotokoll. Köksspisar med bakugn och övriga spisar schematiskt utritade. Skala 1:400.

början av 1700-talet bli mycket populär i herrgårdsbyggnader. På 1720-talet skulle den alltså komma att bli en planform också vid prästgårdarna. I 1730 års normalplaner för militieboställen hade överstelöjtnants- och majorsboställena huvudbyggnader med sexdelad plan.

Den sexdelade planen var emellertid inte helt främmande i prästgårdssammanhang före tillkomsten av 1727 års resolution. Ett exem-

Bild 32. Planer av sätesbyggningar uppförda under årtiondena närmast efter tillkomsten av 1727 år resolution ang. prästgårdarna. Planen överst till vänster följer resolutionens anvisningar ang. rumsindelning och mått. Skala 1:400.

pel härpå är, som vi skall se, sätesbyggningen vid Österlövsta prästgård. Särskilt intressant är en uppgift rörande Vaksala prästgård. Redan år 1699 framförde dåvarande kyrkoherden i Vaksala, professor Lars Norrman, önskemål om en ny sätesbyggning, vars planform skulle vara sexdelad. Byggnaden kom dock aldrig till utförande.

Prästgårdarna under 1700-talet efter 1727

1727 års resolution fick stor betydelse för den fortsatta gestaltningen av prästgårdsbebyggelsen, speciellt sätesbyggningen. I fråga om den-

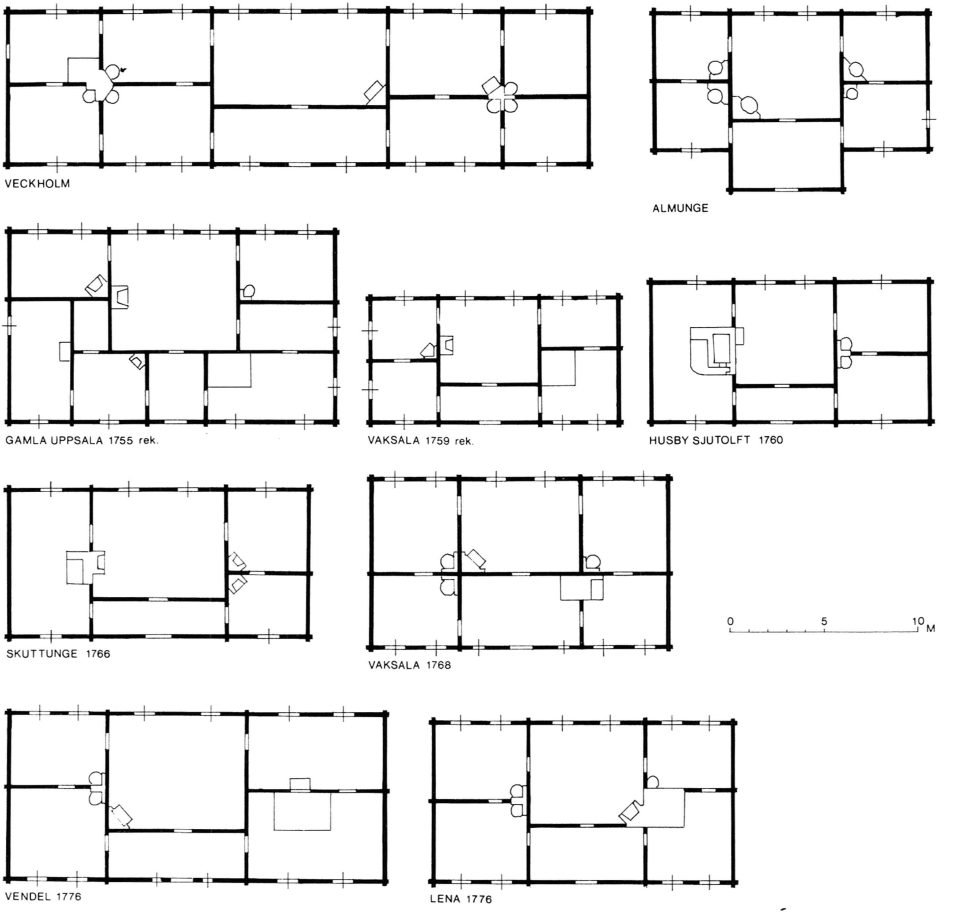

Bild 33. Planer av sätesbyggningar, uppförda under tiden 1750-talet–1776. Skala 1:400.

nas längd och bredd följdes dock sällan resolutionen exakt. I detta avseende var ju heller inte resolutionen tvingande.

Den sexdelade planen och den större rumshöjden i prästgårdarnas nya sätesbyggningar innebar att dessa fick en mer framträdande roll i prästgårdsanläggningen och mer karaktär av huvudbyggnad. Tidigare ingick ju, som vi sett, de till det yttre ofta anspråkslösa bostadshusen som delar i de slutna räckorna av olika hus kring mangården.

Vid den yttre gestaltningen av de nya sätesbyggningarna tog man också intryck av både högreståndskulturens herrgårdsbyggnader och militieboställena. Troligen utnyttjades i många fall direkt 1730 års

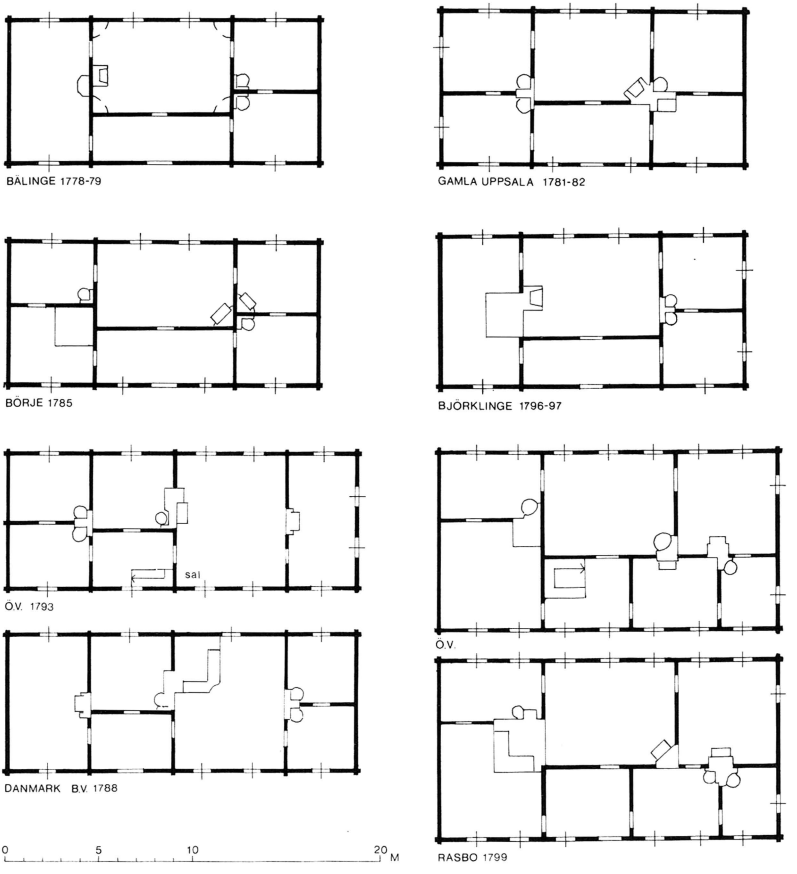

Bild 34. Planer av sätesbyggningar, uppförda under tiden 1778–1799. Skala 1:400.

militära boställsordnings ritningar till s.k. karaktärsbyggningar för överstar, överstelöjtnanter och majorer. Kanhända tillämpade man också de särskilda byggnadsregler som gällde för militieboställena. Enligt dessa regler skulle bl.a. karaktärsbyggningen, med tanke på brandfaran, om möjligt ligga minst 20 alnar (ca 12 m) från närmaste hus. Denna regel innebar ju att sätesbyggningen fjärmades från övriga hus och därmed fick en mer framhävd arkitektonisk roll.

Under 1500-talets slut och 1600-talet var det framför allt gårdstypen enligt det s.k. mellansvenska mönstret som skilde prästgårdarna från bondgårdarna. Under 1700-talet var det sätesbyggningen i dess nya

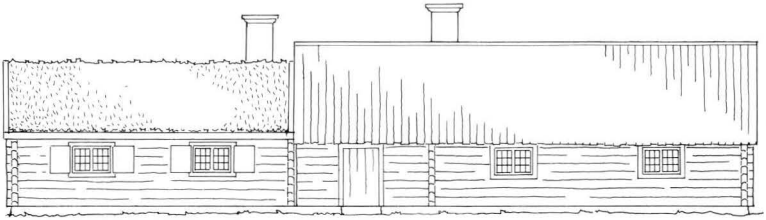

Bild 35. Veckholms prästgård. 1600-talets sätesbyggning, gårdsfasaden. Rekonstruktion av förf. med ledning av synesprotkoll från åren 1692 och 1715. Byggnaden, som kvarstod till mitten av 1700-talet, utgjorde laga hus och var sannolikt uppförd under tidigt 1600-tal, möjligen redan under 1500-talet. För den västra delen med torvtak, som innehöll en stuga, svarade Kungs-Husby socken och för den östra delen med brädtak, som innehöll en bagarstuga och en förstuga, svarade Veckholms socken. Skala 1:200.

mer medvetna gestaltning och betoning som bidrog till att ge prästgårdarna alltmer karaktär av mindre herrgård.

En av de första kända sätesbyggningarna, där planlösning och mått nära överensstämmer med 1727 års resolution, uppfördes år 1734 vid Björklinge prästgård, bilderna 32, 38 och 43. Den står fortfarande kvar och tillhör de äldsta och bäst bevarade prästgårdshusen i landskapet. En annan mycket väl bevarad sätesbyggning från ungefär samma tid och med samma planlösning fast något mindre är den vid Lagga gamla prästgård, bilderna 15, 32 och 38. Sätesbyggningen från år 1740 vid Kalmars prästgård tillhör också de första kända med sexdelad plan, bild 44.

Många nya sätesbyggningar uppfördes vid de uppländska prästgårdarna under 1700-talet. En särskilt omfattande nybyggnadsverksam-

Bilden 36. Västra flygeln vid Husby-Sjutolfts prästgård. Flygeln, en parstuga, som före år 1760 utgjorde sätesbyggning, uppfördes sannolikt i slutet av 1600-talet eller början av 1700-talet. Foto L. S. 1974.

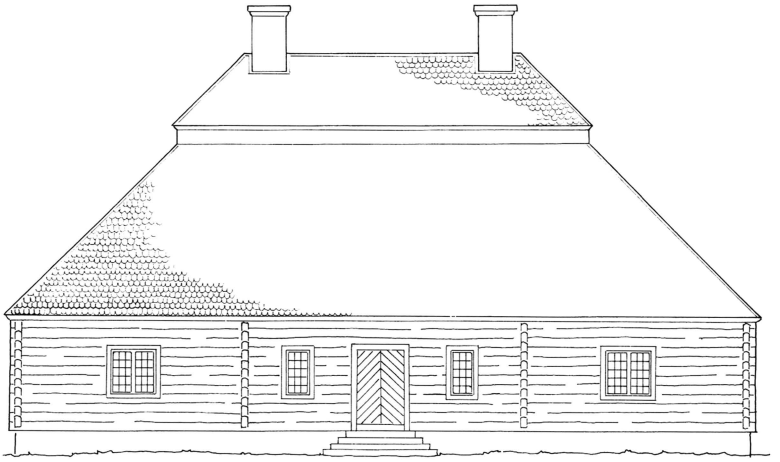

Bild 37. Österlövsta prästgård. Sätesbyggningens från år 1727 ursprungliga gårdsfasad. Rekonstruktion av förf. med ledning av bl.a. uppmätning och syneprotokoll. Yttertaket var täckt med tjärad spån och timmerfasaderna var rödfärgade. Byggnaden, som är bevarad fastän delvis förändrad, uppfördes av pastoratets patronus baron Charles de Geer på Leufsta bruk. Den tidigare sätesbyggningen hade förstörts vid ryssarnas härjningar i norra Uppland år 1719. Den för uppländska prästgårdsförhållanden unika byggnaden står i sin utformning nära de herrgårdsbyggnader, som de Geer samtidigt lät uppföra vid sina bruk Leufsta och Åkerby i Österlövsta socken (se G. Sellings uppsats i denna årsbok). Skala 1:200.

het inträffade under århundradets tre sista decennier. Detta får ses som uttryck för den förbättrade ekonomiska situation, som bönderna upplevde vid denna tid och som naturligtvis påverkade viljan och möjligheterna att förse kyrkoherden med en tidsenlig bostad.

Huvudparten av dessa nya hus erhöll s k sexdelad plan, men mycket stora variationer förekom både i fråga om husens längd och bredd och i fråga om de olika rummens dimensioner, fönsterantal m m. En del var mindre än 1727 års "normalplan", de flesta var större, bilderna 32 och 34. Den längsta kända är den ännu bevarade sätesbyggningen från omkr. 1700-talets mitt vid Veckholms prästgård, bilderna 32 och 71. Här räknades först inte hela byggnaden som laga hus, utan prästen svarade själv för ungefär en tredjedel.

Trots 1727 års resolution återkom den äldre planlösningen, dvs. parstugan med sidokammare, i flera nya sätesbyggningar under 1700-talet, exempelvis vid Bälinge prästgård år 1731, Sigtuna prästgård år 1744 och Danmarks prästgård år 1788, bilderna 32 och 33. Något

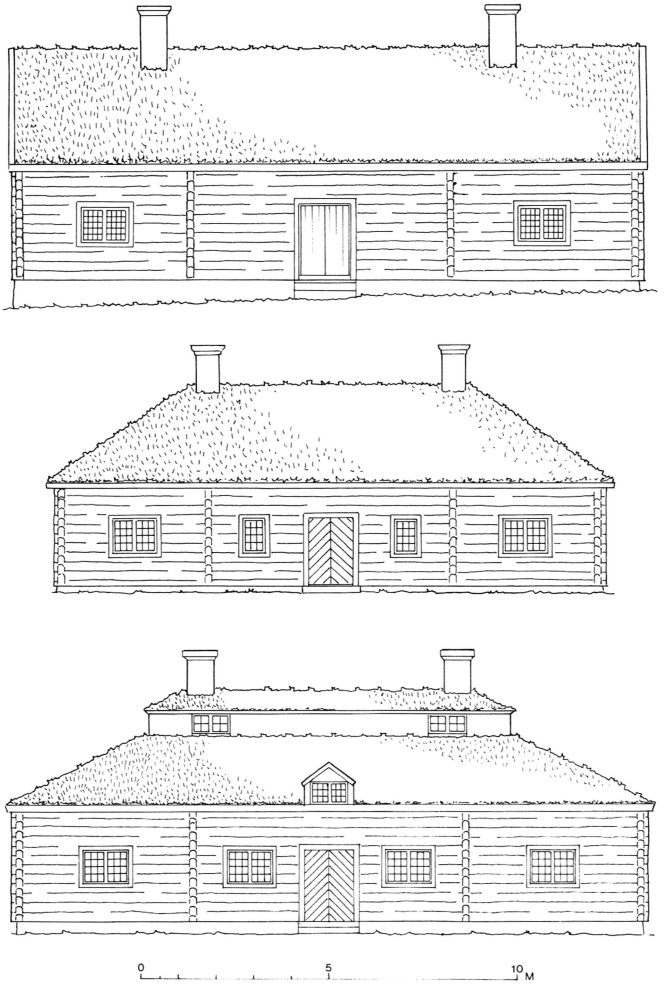

Bild 38. Sätesbyggningarna vid Björklinge (upptill), Lagga (mitten) och Litslena (nedtill) prästgårdar, uppförda år 1734, omkr. 1740 resp. 1747–48. Ursprungliga gårdsfasader. Rekonstruktioner av förf. med ledning av uppmätningar och syneprotokoll samt sockenstämmoprotokoll med tillhörande byggnadsritning (Litslena). Skala 1:200.

säreget beträffande den sistnämnda byggnaden är att denna ersatte en med sexdelad plan.

När man omkr. år 1730 uppförde den ovanligt smått tilltagna sätesbyggningen vid Vaksala prästgård, bild 32, var man medveten om att den inte alls var så stor som den enligt 1727 års resolution borde vara.

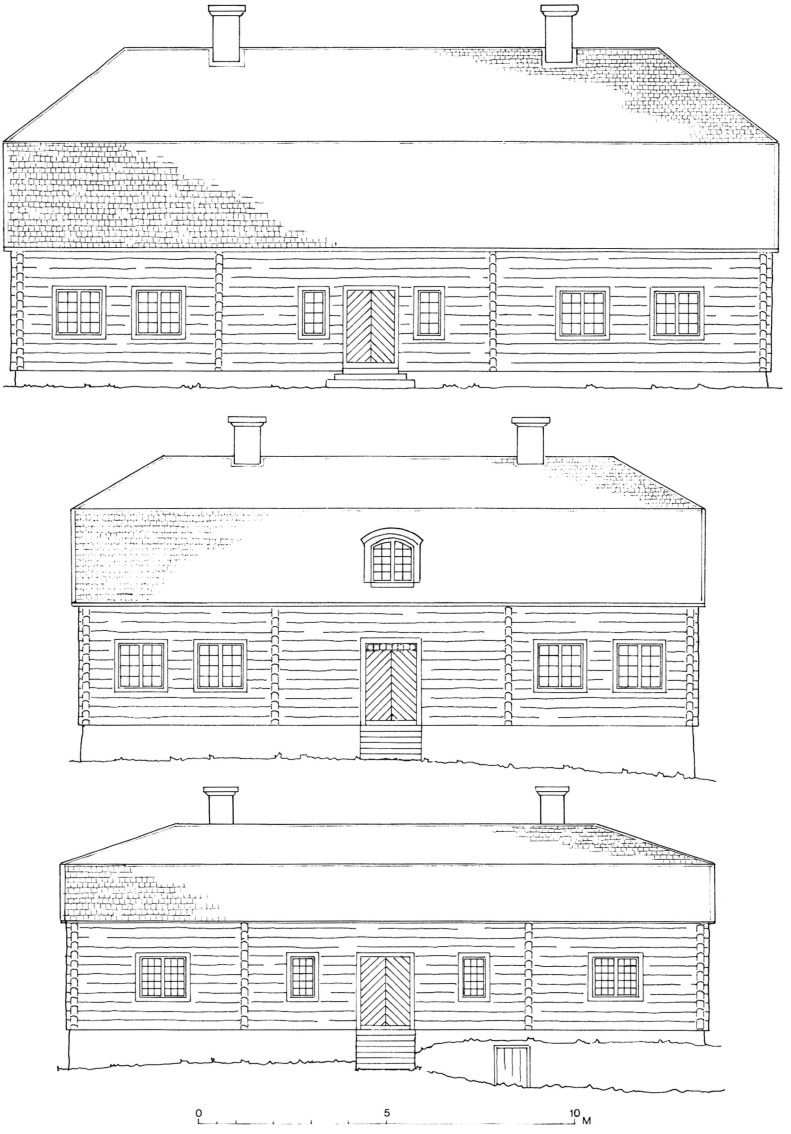

Bild 39. Sätesbyggningarna vid Vendels (upptill) och Lena (i mitten) samt Börje (nedtill) prästgårdar, uppförda åren 1776 resp. 1785. Ursprungliga gårdsfasader. Rekonstruktioner av förf. med ledning av uppmätningar och syneprotokoll. De tre byggnaderna tillhör den stora grupp sätesbyggningar, som uppfördes vid uppländska prästgårdar under 1700-talets fyra sista decennier med bl.a. sexdelad plan och spåntäckt brutet yttertak, oftast med valmade gavelspetsar. Skala 1:200.

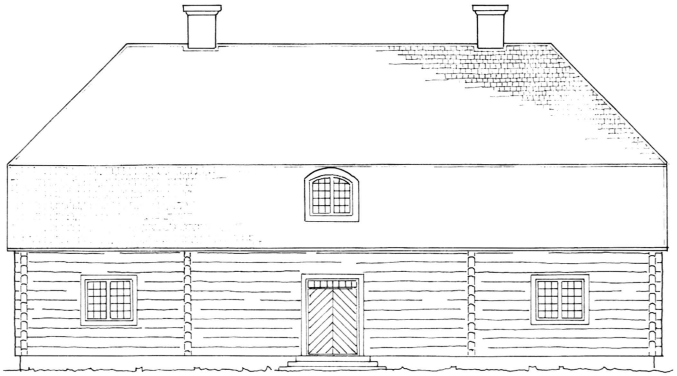

Bild 40. Bälinge prästgård. Den ännu bevarade, under åren 1778–79 uppförda sätesbyggningens ursprungliga gårdsfasad. Rekonstruktion av förf. med ledning av uppmätningar och syneprotokoll. När byggnaden uppfördes var ärkebiskop Karl Fredrik Mennander prebendekyrkoherde. Timmerfasaderna var rödfärgade och yttertaket täckt med tjärad spån. Redan i början av 1800-talet reveterades fasaderna. Skala 1:200.

Den ringa storleken förklarades vid en syn med den mycket dåliga tillgången på byggnadstimmer, ett förhållande som skapade stora problem för alla nästan skoglösa socknar på slätten runt Uppsala. Vidare ansåg man i Vaksala att det inte var nödvändigt med en större byggnad. Kyrkoherden i Vaksala, som var professor i teologi vid Uppsala universitet och som hade pastoratet som prebende, bodde ju i prästgården bara på somrarna.

Sätesbyggningar i två våningar var ovanliga vid de uppländska prästgårdarna under 1700-talet. Vid de få prästgårdar där sådana förekom hade övervåningen tillkommit genom senare påbyggnad av ett envåningshus, exempelvis i Tierp vid århundradets mitt eller något tidigare och i Danmark år 1793. Den tvåvåniga sätesbyggningen vid Rasbo prästgård tillkom i ett sammanhang år 1799, bild 60. Här rör det sig emellertid om övergången till en ny tid, då tvåvåningshus skulle bli allt vanligare.

Sätesbyggningarnas yttre resning och särskilt de nya takformerna och takmaterialen bidrog, som tidigare berörts, i hög grad till att ge prästgårdarna mer karaktär av herrgård. Under förra hälften och mitten av 1700-talet var det flera då nyuppförda sätesbyggningar som försågs med s.k. säteritak av den typ, som blev vanlig på slott och

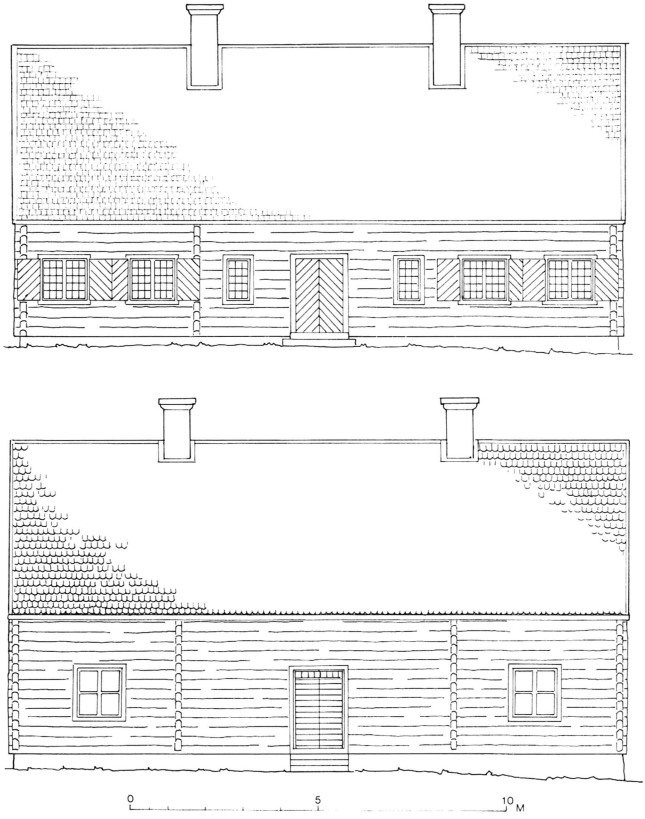

Bild 41. Sätesbyggningarna vid Vaksala (upptill) och Björklinge (nedtill) prästgårdar, uppförda åren 1768 resp. 1796–97. Ursprungliga gårdsfasader. Rekonstruktioner av förf. med ledning av uppmätningar och syneprotokoll. Båda byggnaderna hade rödfärgade timmerfasader, och de branta sadeltaken var täckta med tjärad spån. Sätesbyggningen i Vaksala hade fönsterluckor, som stängdes för under vinterhalvåret medan kyrkoherden bodde inne i Uppsala. Skala 1:200.

herrgårdar under senare delen av 1600-talet och början av 1700-talet. Säteritak fick t.ex. de byggnader som uppfördes vid Litslena prästgård år 1747–48, bild 38, och vid Gamla Uppsala prästgård år 1755 samt den med övervåning påbyggda sätesbyggningen vid Tierps prästgård, bild 67. Ett tidigt exempel utgör den ännu bevarade sätesbyggningen vid Österlövsta prästgård, som stod färdig sommaren 1727, bilderna 31 och 37. Denna byggnad får dock, vad gäller både planlösning och

Bild 42. Färentuna prästgård. Sätesbyggningen från år 1730 med sexdelad plan. Byggnaden revs år 1943. Tillkomsten av byggnaden föregicks av en rättslig tvist mellan kyrkoherden och sockenmännen betr. det tidigare laga bostadshuset. Detta ansåg prästen vara både för litet och alltför förfallet. Det bestod av endast en bagarstuga och en bokkammare av timmer under rörtak. Foto B. Hellner 1943, NM.

Bild 43. Björklinge prästgård. Gamla sätesbyggningen från år 1734. Jfr bild 38. Foto G. W. 1974.

Bild 44. Kalmar prästgård. Sätesbyggningen från år 1740. Yttre reveteringen tillkom under 1870-talet. Byggnaden utgör numera komministerbostad. Foto L. S. 1974.

Bild 45. Almunge prästgård. Bostadsflygel, troligen uppförd vid 1700-talets mitt som komplement till en äldre sätesbyggning. Den har sexdelad plan med utbyggd förstuga; se bild 33. Från början saknades kök. Foto G. W. 1974.

Bild 46. Skuttunge prästgård. Sätesbyggningen från år 1763. Foto G. W. 1974.

yttre resning, betraktas som ett undantag. Den var färdig innan 1727 års resolution kom. Därtill var det inte bönderna i Österlövsta som byggde huset. Det gjorde i stället pastoratets patronus baron Charles de Geer på Leufsta bruk i samband med återbyggnaden efter ryssarnas härjningar i trakten år 1719.

Det valmade sadeltaket av den typ som finns på den äldsta sätesbyggningen vid Lagga gamla prästgård, bild 38, kan också räknas till nymodigheterna under 1700-talets första hälft.

Särskilt vanligt under 1700-talets andra hälft och 1800-talets första decennier blev det brutna yttertaket med valmade gavelspetsar. Denna takform uppträdde i otaliga varianter i fråga om höjd och de olika takfallens mått och lutningsgrad, bilderna 39, 40, 53 och 54. Variationer där valmade gavelspetsar saknas eller där båda takfallen valmats är också kända, bild 51 resp. plansch 1.

Vid sidan om de nya takformerna dröjde sadeltaket kvar, men de nya fick en mycket brantare resning än de tidigare, torvtäckta sadeltaken, bild 38. Samtidigt med de nya takformerna infördes takspånet. De branta taklutningarna tillät ju inte torvtäckning. Först under 1800-talet skulle teglet bli vanligt.

Bild 47. Vårfrukyrka prästgård i Enköping. Sätesbyggningen från år 1764 vid Afzelius plan. Foto 1949, UM.

Rödfärgen blev allmänt förekommande under 1700-talets senare hälft, åtminstone på sätesbyggningarna. Tidigare uppgifter om rödfärgning är mycket sparsamma. Enligt ett syneprotokoll från Gamla Uppsala prästgård 1703 uppges endast en bod vara rödfärgad. Den här publicerade teckningen från år 1839 av Rimbo prästgård, plansch 2, visar en rödfärgad sätesbyggning, men övriga hus som syns på bilden står ännu timmergrå. Vid Norrby prästgård var däremot, som framgår av plansch 1, samtliga hus rödfärgade år 1835.

Övriga prästgårdshus under 1700-talet

1727 års resolution angav mått också för de övriga laga husen, med undantag för stallet och ladan. I dessa hus följde man resolutionen i större utsträckning än i sätesbyggningarna. Det visar t ex många

Bild 48. Huddunge prästgård. Gamla sätesbyggningen från år 1772. Byggnaden anknyter i fråga om bl.a. sin planlösning, ett mellanting mellan parstuga och salsbyggnad, till den lokala byggnadstraditionen i västra Uppland. Foto L. S. 1974.

brygghus och bodar, som beskrivs i syneprotokollen eller som bevarats till vår tid.

En av prästgårdens byggnader vid sidan om sätesbyggningen tilldrar sig särskilt intresse. Det är den s.k. drängstugan. Den fanns redan i det sena 1500-talets och 1600-talets prästgård, sannolikt också långt tidigare. Då utgjordes den av ett enda rum, ibland kompletterat med förstuga och kammare. Under 1700-talet fick drängstugan vid många prästgårdar större omfång och fler rum, ordnade som en parstuga. Denna utveckling kan naturligtvis ses som uttryck för en strävan att skapa drägligare bostadsförhållanden för tjänstefolket. Men samtidigt tyder det på att prästerna nu i allt större utsträckning började lägga arbetet med prästgårdens lantbruk i händerna på fler anställda. Särskilt prebendekyrkoherdarna, som hade sin huvudsyssla i Uppsala, var under långa tider av året helt beroende av anställda för gårdens skötsel.

Vid Bälinge prästgård återfinns ännu den jämförelsevis stora byggning för tjänstefolket med fyra rum från år 1744, som dåvarande kyrkoherden i Bälinge ärkebiskop J. Benzelius lät uppföra, bild 80.

Bild 49. Vendels prästgård. Sätesbyggningen från år 1776. Under 1800-talets senare hälft förstorades och utökades antalet fönster samt kläddes fasaderna med oljemålad panel. Jfr bild 39. Foto G. W. 1974.

Bild 50. Lena prästgård. Sätesbyggningen från år 1776. I samband med senare ombyggnader har fönstren förstorats och har den yttre ljusmålade panelen och skiffertaket tillkommit. Jfr bild 39. Foto G. W. 1974.

Bild 51. Hökhuvuds prästgård. Sätesbyggningen till vänster uppfördes år 1777. Ytterpanel och veranda tillkom i slutet av 1800-talet. Den tvåvåniga flygelns bottenvåning, från början parstuga, utgjorde den tidigare sätesbyggningen, uppförd troligen i slutet av 1600-talet eller början av 1700-talet. Övervåningen tillkom år 1834. Flygeln rymmer numera församlingssal. Foto G. Selling 1930, NM.

Bild 52. Bälinge prästgård. Gamla sätesbyggningen från år 1778–79. Panelen tillkom i samband med en restaurering år 1960. Jfr bild 40. Foto L.S. 1974.

Bild 53. Älvkarleby gamla prästgård i Överboda by. Sätesbyggningen sannolikt uppförd omkr. år 1780, är numera iordningsställd som fritidsgård. Foto G. W. 1974.

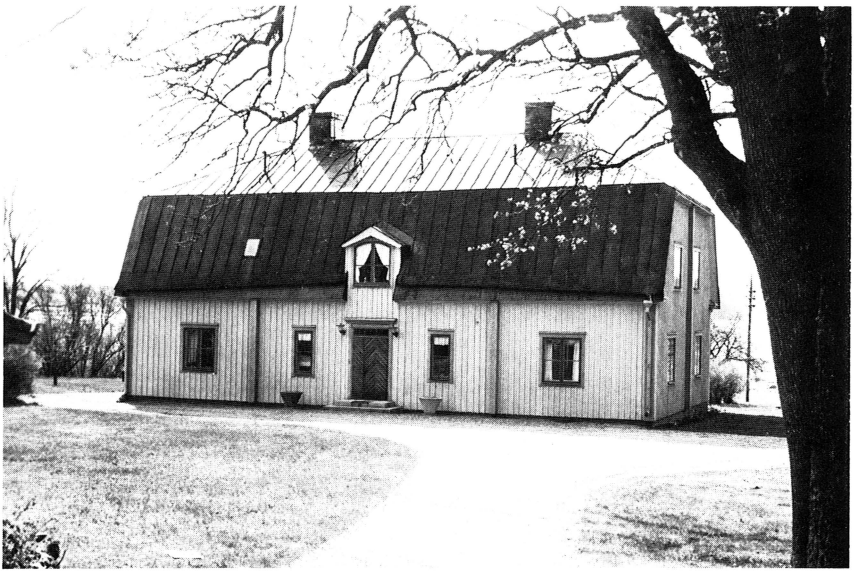

Bild 54. Tegelsmora prästgård. Sätesbyggningen från år 1780. Ytterpanelen senare tillkommen. Foto G. W. 1974.

Bild 55. Valö prästgård. Sätesbyggningen från år 1789. Ytterpanelen och frontespisen senare tillkomna. Foto G. W. 1974.

När prästgårdsjorden under 1800-talet undan för undan började utarrenderas helt eller delvis, togs ofta drängstugorna i anspråk som arrendatorsbostäder.

Prästens laga hus. Överloppshus

I en av Karl IX utfärdad husesynsförordning ålades prästen att själv hålla vissa byggnader på prästgården. År 1762 fastställdes i en kunglig resolution på prästerskapets besvär dessa skyldigheter närmare. Prästen skulle verkställa och ombesörja åtta byggnader, nämligen en källare, en drängstuga, ett torkhus eller badstuga, ett svinhus, ett vagnshus eller redskapslider, ett hemlighus, ett fårhus och en sädeslada med loge och två golv. För de flesta av dessa byggnader angavs längd och bredd. I skoglösa socknar tilläts att husen sammanbyggdes, dvs. som fjärde vägg i ett hus kunde man utnyttja väggen i ett intilliggande hus.

Bild 56. Danmarks prästgård. Sätesbyggningen. Bottenvåningen uppfördes år 1788 och övervåningen påbyggdes fem år senare. Byggnaden revs år 1960. Foto S. Rosén 1960, NM.

Bild 57. Torstuna prästgård. Sätesbyggningen uppfördes år 1793. Den ljusmålade panelen och plåttaket är av senare datum. Foto L. S. 1974.

Bild 58. Harbo prästgård. Teckning av L. W. Brandenburg 1800-talets förra hälft. Privat ägo. Foto NM. Sätesbyggningen uppfördes år 1797.

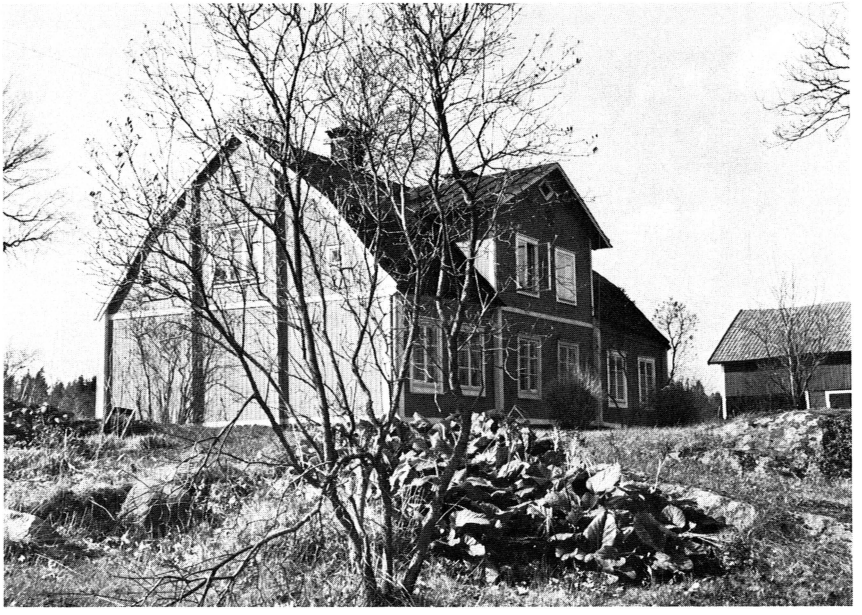

Bild 59. Skånela prästgård. Sätesbyggningen är uppförd på 1790-talet men erhöll senare frontespis och ytterpanel. Foto M. Olsson 1963, NM.

Bild 60. Rasbo prästgård. Den tvåvåniga sätesbyggningen uppfördes år 1799. Den tidigare rödfärgade panelen målades med en ljust gulgrå oljefärg på 1870-talet. Foto G. W. 1974.

Bild 61. Holms prästgård. Sätesbyggningen, som revs år 1928, var troligen uppförd omkr. år 1800. Foto J. Lindros 1927, NM.

Utöver socknens sju laga hus och prästens åtta laga hus kunde prästen liksom tidigare ha ett stort antal byggnader "för egen bekvämlighets skull". Dessa räknades som prästens privata egendom och kallades i fortsättningen överloppshus.

Prästen kunde förfara som han ville med överloppshusen. Från år 1762 tas dessa inte alltid upp i syneprotokollen, varför det i fortsättningen blir svårare att genom protokollen få en fullständig bild av prästgårdarnas byggnadsbestånd. I bästa fall räknas överloppshusen upp helt kortfattat.

Prästgårdarna under 1800-talet

Som tidigare nämnts bibehöll prästgårdarna under 1800-talet uppdelningen i en särskild mangård och en särskild ladugård, bilderna 12–14. Planeringen av mangården började nu emellertid genomgå viktiga förändringar. Tendenser härtill fanns redan under 1700-talets senare del. I stort sett innebar dessa förändringar att prästgårdens karaktär av herrgård fick en ännu tydligare framtoning. Detta kom till uttryck framför allt i sätesbyggningarnas utformning, i uthusens ordnande samt i gårdstomternas och trädgårdarnas planering.

När nya sätesbyggningar uppfördes under 1800-talets första hälft utgick man i princip från den sexdelade planen. Vid flera prästgårdar kom de nya husen inte nämnvärt att skilja sig från de som uppfördes under 1700-talet. Detta visar bl.a. sätesbyggningarna vid Riala, Norrby och Vidbo prästgårdar, som uppfördes 1807, 1835 resp. 1846, bild 64. Men samtidigt tillkom många nya hus av betydligt större omfång och med planlösningar, som inte längre hade 1700-talets strikta och symmetriska form. Som tidigare nämnts började man också uppföra tvåvåningshus eller lägga till övervåningar på äldre envåningshus. Till nymodigheterna hörde vidare särskilda skafferi-, serverings- och garderobsutrymmen.

Sätesbyggningen från 1824 vid Närtuna prästgård utgör ett tidigt exempel på den nya typen av sätesbyggning, även om den är ovanligt långsträckt, bild 64. Yngre exempel är sätesbyggningarna från 1849 vid Vänge prästgård, från 1868 vid Alunda prästgård och från 1889 vid Viksta prästgård, bilderna 64, 73, 77 och 79.

Bild 62. Hacksta prästgård. Sätesbyggningens bottenvåning från 1700-talet blev påbyggd med övervåning troligen i början av 1800-talet. Foto J. Lindros 1927, NM.

Bild 63. Övergrans prästgård. Sätesbyggningens bottenvåning från 1700-talet blev påbyggd med övervåning i början av 1800-talet. Foto L. S. 1974.

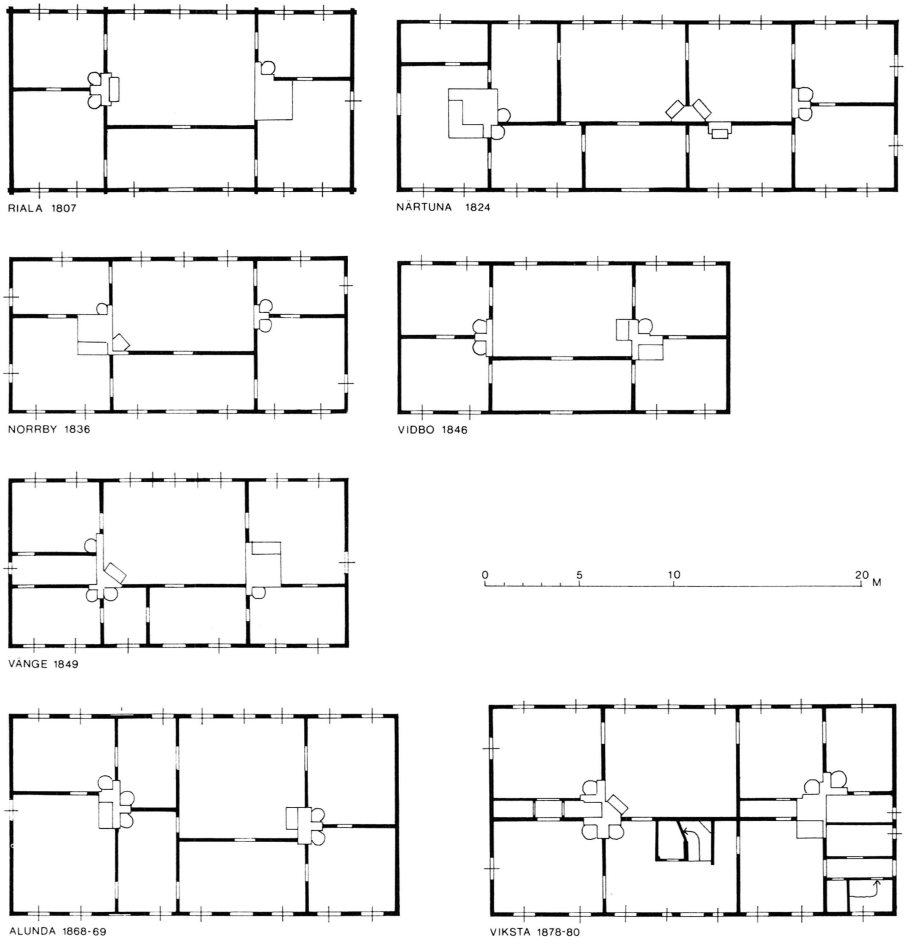

Bild 64. Planer av sätesbyggningar från 1800-talet vid ett urval uppländska prästgårdar. Rekonstruktioner av förf. med ledning av uppmätningar och syneprotokoll. Skala 1:400.

Vid Vänge prästgård uppfördes sätesbyggningen i två våningar. Byggherre var kyrkoherden ensam. Senare insynades emellertid bottenvåningen som socknens laga hus, medan övervåningen räknades till prästens överloppshus. Sätesbyggningen i Vänge tilldrar sig ett särskilt intresse också av andra skäl. Den uppfördes under intryck av den nya träarkitektur som utvecklats i Uppsala under 1830- och 40-talen. Det gäller yttre resning och planlösning samt framför allt fasadutformning. Sålunda målades timmerväggarna utvändigt med ljus oljefärg och entrédörren kröntes med ett konsolburet överstycke. Det här är

Bild 65. Håtuna prästgård. Sätesbyggningen till vänster från år 1804 men senare ombyggd. Till höger den äldre sätesbyggningen. Foto S. Wallin 1918, NM.

den första kända uppländska prästgårdsbyggnaden där en annan färg än rödfärgen använts.

Sätesbyggningen vid Tillinge prästgård speglar å sin sida den panelarkitektur, som utvecklades i Enköpings stad under 1850- och 1860-talen, bild 76.

De nya stildragen som uppträdde i uppländsk prästgårdsarkitektur under 1800-talets förra hälft märktes inte enbart i planlösningar och byggnadsvolymer. Nyklassicismens karaktäristiska byggnadskropp med höga, tredelade fönster, låg vindsvåning, relativt flackt sadeltak och ibland fronton eller frontespis tillhör också nyheterna under 1800-talets början. Sådana byggnader uppfördes bl a vid Tierps prästgård år 1810, bild 67, och vid Sparrsätra prästgård år 1815. Sätesbyggningen från år 1860 vid Simtuna prästgård m fl kan också räknas till denna grupp.

Frontespisen blev en detalj som man gärna lade till på äldre hus. En av de mest praktfulla tillkom i början av 1800-talet på sätesbyggningen

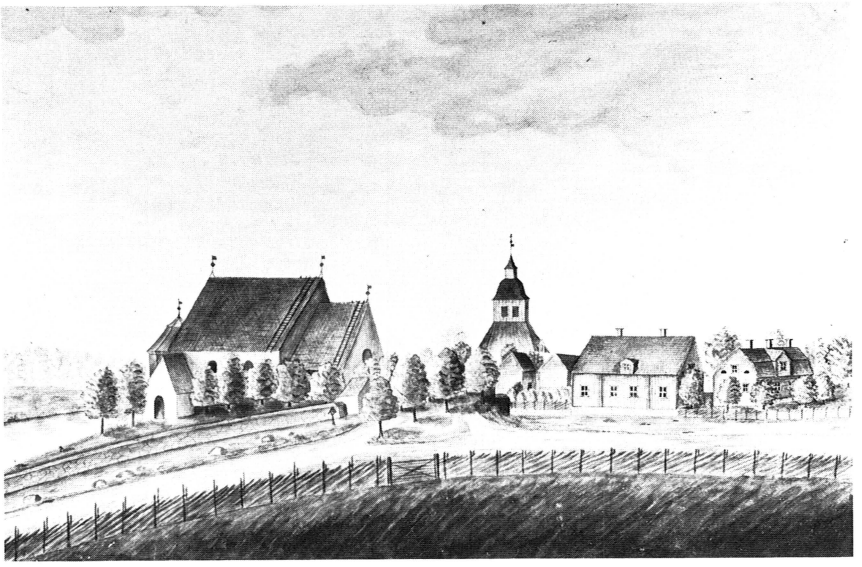

Bild 66. Roslagsbro kyrka och prästgård från sydöst. Akvarell av J. A. Schagerström 1840-talet, UM. Närmast kyrkan ligger den ännu bevarade, men under 1900-talet kraftigt ombyggda sätesbyggningen från år 1811. Byggnaden till höger, sannolikt drängstuga eller arrendatorbostad, fick också sin yttre resning under 1800-talets början.

Bild 67. Tierps prästgård från sydöst. Teckning från 1870-talet. Privat ägo. Till vänster syns den reveterade sätesbyggningen från åren 1810–11. Den höga flygelbyggnaden till höger var den gamla sätesbyggningen med bottenvåning från början av 1700-talet och något senare övervåning. Jfr bild 31.

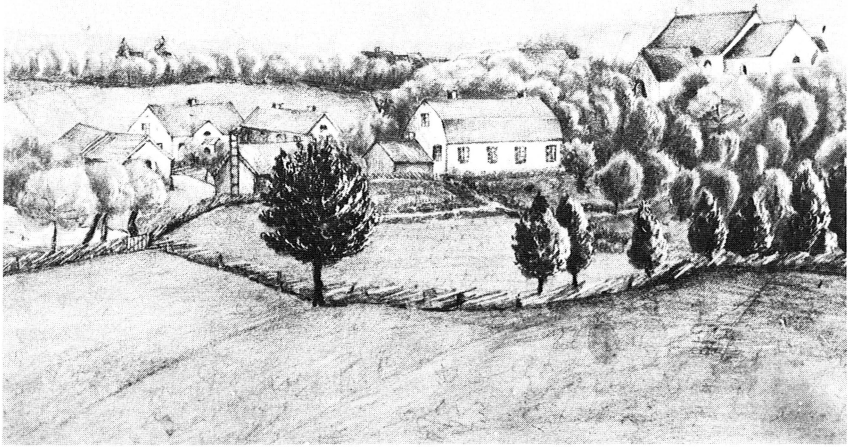

Bild 68. Villberga kyrka och prästgård från sydöst. Den reveterade sätesbyggningen med brutet tak uppfördes år 1812. Teckning signerad H.S. 1863, Villberga kyrka.

vid Veckholms prästgård, bild 71. Detta sätt att utöka bostadsytan blev mycket vanligt i slutet av 1800-talet och under 1900-talet i samband med att vindarna inreddes i sin helhet med bostadsrum.

Till bilden av 1800-talets sätesbyggning hör nya typer av fasadbeklädnader och fasadfärger. Vi har redan mött den ljusa oljefärgen vid Vänge prästgård. Det skulle dock dröja till slutet av århundradet och 1900-talet innan den ljusa oljefärgen slog igenom mer allmänt som fasadfärg. Detta hängde samman med ytterpanelens utveckling. Rödfärgen förblev länge dominerande. Däremot vann den vitkalkade putsfasaden, reveteringen, insteg redan tidigt på 1800-talet på både äldre och nya hus. Till de äldre hörde bl.a. sätesbyggningarna från 1700-talet vid Kalmar, Bälinge och Veckholms prästgårdar, och till de nya hörde exempelvis sätesbyggningarna vid Fittja, Tierps och Villberga prästgårdar, bilderna 67 och 68.

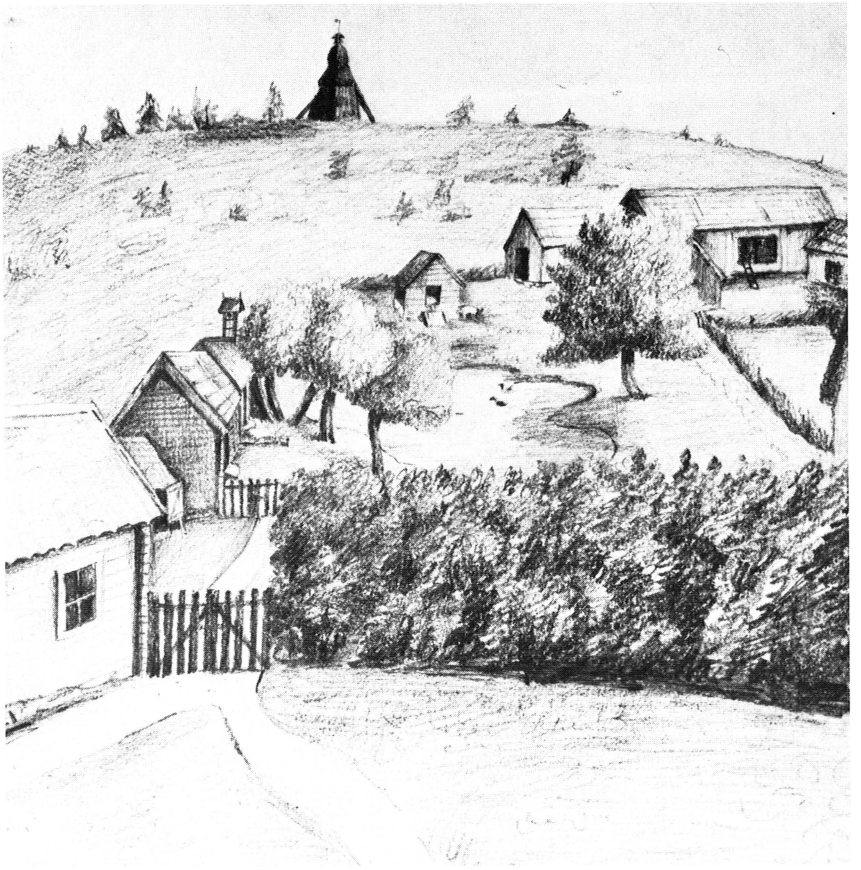

Bild 69. Villberga prästgård. Utsikt från sätesbyggningens vindskammare över ladugården mot klockstapeln på Högberg. Teckning signerad H.S. 1863, Villberga kyrka.

Det sätt att förbättra och underhålla en timmerfasad, som innebar att man efter några decennier klädde fasaderna med en enkel brädpanel, var en gammal metod. Under 1800-talets senare hälft började man ägna större omsorg åt utformningen av panelen och de yttre listverken. Städernas, herrgårdarnas och de många typritningarnas panelarkitektur vann insteg inom prästgårdsarkitekturen, bilderna 49, 73 och 76.

Under 1800-talet ökade också ambitionerna när det gällde att ge mangårdarna ett mer ordnat utseende. Ekonomibebyggelsen började grupperas som friliggande flyglar till sätesbyggningen. Detta var åtgärder som naturligtvis inte kunde göras med en gång. Förändringarna

Bild 70. Odensala prästgård från sydväst. Sätesbyggningen, som revs år 1938, tillhörde de tvåvåningshus som tillkom i början av 1800-talet genom påbyggnad av ett äldre envåningshus. Foto Aug. Schagerström 1923, NM.

Bild 71. Veckholms prästgård. Gamla sätesbyggningen. Den ovanligt långsträckta byggnaden, som sedan år 1950 används som hembygdsgård, uppfördes troligen i mitten av 1700-talet och hade från början rödfärgade timmerfasader och torvtak. Senare under århundradet brädfodrades fasaderna och lades tegeltak. I början av 1800-talet byggdes frontespisen och reveterades fasaderna, som avfärgades i vitt med "sandstensfärgade" pilastrar. Den för det sena 1800-talet typiska verandan togs bort år 1950 samtidigt som entrén flyttades till andra sidan av huset. Äldre foto, UM.

Bild. 72. Vidbo prästgård. Sätesbyggningen från år 1849. Foto M. Olsson 1960, NM.

Bild 73. Vänge prästgård. Sätesbyggningen från åren 1849–50. Från början stod timret i fasaderna synligt och målat med gul oljefärg. Byggnaden speglar den träarkitektur, som utvecklades i Uppsala under 1830- och 40-talen. Foto L. S. 1974.

Bild 74. Alsike prästgård. Sätesbyggningen från år 1850. Prästgården är numera i privat ägo. Foto E. Andrén 1935, NM.

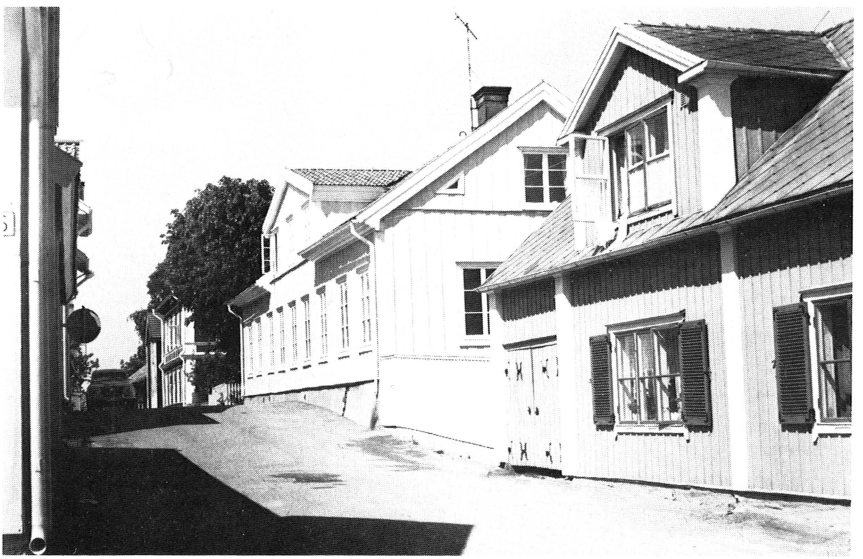

Bild 75. Parti av Telegrafgatan i Öregrund. I mitten syns Öregrunds prästgårds ljusmålade sätesbyggning från år 1856. Foto G. W. 1974.

Bild 76. Tillinge prästgård. Sätesbyggningen. Planen är sexdelad med utbyggd förstuga. Bottenvåningen uppfördes omkr. år 1800. 60 år senare påbyggdes övervåningen. Då tillkom också ytterpanel, listverk och fönsteromfattningar i ett utförande som var vanligt på samtida träbebyggelse i Enköping. Foto L. S. 1974.

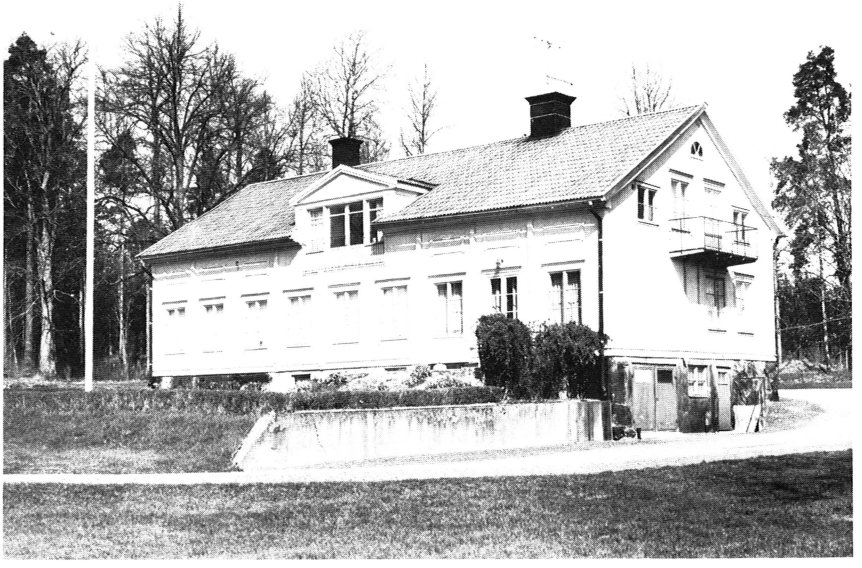

Bild 77. Alunda prästgård. Sätesbyggningen från år 1869. Foto G. W. 1974.

skedde successivt allt eftersom äldre hus blev uttjänta. De många olika utrymmena, som tidigare motsvarat ungefär lika många hus, sammanfördes till sammanhängande längor. Ett flertal sådana längor finns ännu bevarade i landskapet. Vid Vendels prästgård t.ex. bidrar de båda långsträckta flyglarna i hög grad till att understryka anläggningens monumentalitet. Imponerande är också den länga som på 1820-talet uppfördes vid Vaksala prästgård och till vilken man förlade lider, källare, brygghus, mangelbod, drängstuga, hemlighus, m.m., bild 9. Liknande längor finns vid Hagby, Harbo, Hållnäs, Vidbo m.fl. prästgårdar, bilderna 89–91. Ett märkligt förhållande med dessa längor, som i många fall kunde vara uppförda som ett enda hus, var att de på samma gång innehöll såväl socknens och prästens laga hus som överloppshus. Detta skapade naturligtvis problem vid prästskiftena. Om inte den tillträdande kyrkoherden ville köpa in överloppshusen av företrädaren måste ju dessa avyttras på annat sätt.

Fruktträdgårdar och humlegårdar fanns vid de flesta prästgårdarna i Uppland under 1700-talet. Många hade tillkommit långt tidigare. De låg utanför eller ett stycke ifrån den kringbyggda mangården. Mot slutet av 1700-talet och under 1800-talet fick trädgårdarna en mer medveten arkitektonisk planering. De knöts samman med bebyggelsen på ett helt annat sätt än tidigare och de fick mer karaktär av lustträdgård än nyttoträdgård. Man lade ut raka gångar och rektangulära trädgårdsland, planterade syrénbersåer och häckar och anlade blomsterrabatter. Så långt terrängförhållandena tillät orienterades trädgården utifrån sätesbyggningens mittaxel. Man planterade mycket lövträd, särskilt i form av alléer vid tillfartsvägarna till prästgården. Dessa anläggningar och planteringar bidrog ytterligare till att betona prästgårdarnas särställning i förhållande till bondgårdarna.

Ett tydligt exempel från tiden omkr. år 1800 på den nya typen av trädgård är den som domprosten och professorn i Uppsala Johan Winbom lät anlägga under sin tid som prebendekyrkoherde i Vaksala, bild 4. Trädgården anlades kring sätesbyggningens förlängda mittaxel västerut. Området för trädgården avgränsades i norr och söder av långa, kraftiga kallstensmurar. I sluttningen närmast sätesbyggningen byggdes en parterr upp, kring vilken syrener planterades. Nedanför parterren följde ett system av strikt anlagda gångar och trädgårdsland samt trädplanteringar. Winbom planterade här 27 äppelträd och 4

Bild 78. Forsmarks prästgård. Sätesbyggningen uppfördes år 1870 av pastoratets dåvarande patronus greve Ludvig af Ugglas. Denne frångick det traditionella mönstret för sätesbyggningar och valde i stället att uppföra ett hus som tog upp de nya engelska bostadsidéerna. Foto G. W. 1974.

Bild 79. Viksta prästgård. Sätesbyggningen från år 1880. Foto G. W. 1974.

Bild 80. Bälinge prästgård. Bostadshus, den s.k. drängstugan, för tjänstefolket, uppfört år 1747 av kyrkoherden, ärkebiskop Jacob Benzelius. Foto L. S. 1974.

päronträd. Sannolikt var det också han som längst i väster i mittaxelns förlängning planterade den poppel, vars imponerande krona idag utgör ett markant inslag i Vaksalas kyrko- och prästgårdsmiljö, bild 7.

Senare under 1800-talet omhuldade prästerna intresset för trädgårdsplanteringar särskilt starkt. Detta är känt inte bara från prästgårdarna utan också från kyrkogårdarna runt om i Uppland. På flera platser lät man planteringarna av ädla lövträd växa ut på en intilliggande hagmark till ett slags engelsk park. De stora lövträden och lummigheten är väl något som många idag gärna förknippar med bilden av den typiska prästgården på landet. Vården och underhållet av dessa prästgårdsparker och trädgårdar kräver emellertid stora resurser. Bristen på dessa har tyvärr medfört att många av anläggningarna kommit att växa igen och förfalla.

Bild 81. Biskopskulla prästgård. Drängstugan. Foto L. S. 1974.

Bild 82. Knutby prästgård. Drängstugan. Foto G. W. 1974.

Bild 83. Ärentuna prästgård. Brygghuset och hemlighuset. Brygghuset är uppfört omkr. 1820 av lera. Vid denna tid propagerade det då nybildade Hushållningssällskapet i Uppsala län för byggande av lerhus. Särskilt i Ärentuna och Gamla Uppsala socknar uppfördes under kort tid jämförelsevis många lerhus. Brygghuset vid Ärentuna prästgård är ett av de få bevarade. Foto G. W. 1974.

Bild 84. Hemlighus vid Holms prästgård. Foto J. Lindros 1927, NM.

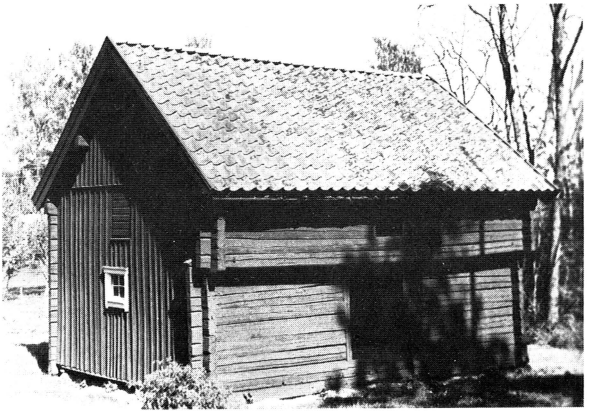

Bild 85. Ärentuna prästgård. Loftbod från 1700-talet. Foto G. W. 1974.

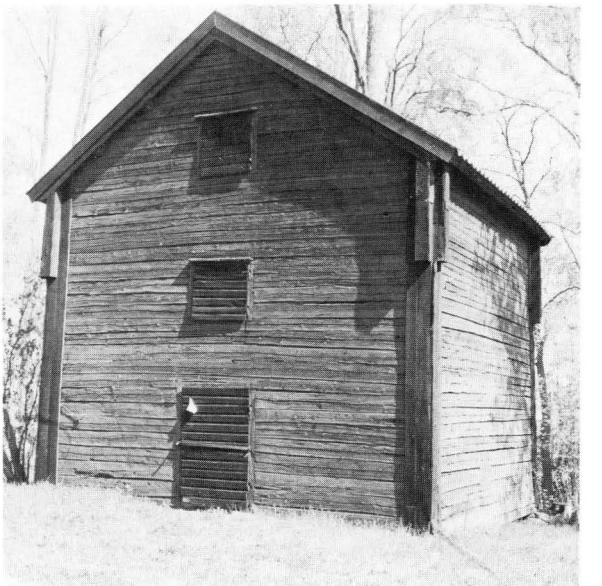

Bild 86. Järlåsa prästgård. Tiondebod från 1800-talet. Foto L. S. 1974.

Bild 87. Stallbyggnad vid Enköpings Näs prästgård. Foto L. S. 1974.

Bild 88. Vittinge prästgård. Ekonomi- och bostadsflygel, där övervåningen påbyggts under 1800-talet. Foto L. S. 1974.

Bild 89. Harbo prästgård. Del av ekonomilänga vid mangården. Foto L.S. 1974.

Bild 90. Hållnäs prästgård. Del av ekonomilänga vid mangården. I längan ingår en murad källare med låg timmeröverbyggnad, som kan härröra från 1600-talet eller tidigare. Foto G. W. 1974.

Bild 91. Hagby prästgård. Ekonomilänga vid mangården med överbyggnad från omkr. år 1900. Foto L. S. 1974.

Bild 92. Söderfors prästgård, Ladugårdslänga uppförd i slaggsten, ett byggmaterial som användes mycket i Upplands-bruken. Foto G. W. 1974.

Kaplans/komministerboställen

Sockenprästen, dvs. kyrkoherden, var till en början ensam, men så småningom började kyrkoherdarna i de större församlingarna skaffa sig en medhjälpare, en kaplan. Kyrkoherden fick själv svara för lönen till denne hjälppräst. Ibland kunde sockenborna lämna ett frivilligt bidrag härtill. Vid slutet av 1500-talet torde kaplan ha funnits i flertalet uppländska pastorat. I 1686 års kyrkolag fastställdes titeln kaplan såväl för kyrkoherdens hjälppräst i de större församlingarna som för prästen i en annex- eller kapellförsamling. Kyrkolagen reglerade också förhållandet mellan kyrkoherden och kaplanen. Under 1800-talet ändrades titeln kaplan till komminister.

Till en början höll kyrkoherden bostad åt kaplanen i prästgården. Vid Norrby prästgård t.ex. fanns som nämnts år 1622 en särskild kaplansstuga intill kyrkoherdens sätesstuga. Senare under 1600-talet fick kaplanen i Norrby överta klockarens boställe, möjligen i samband med att han också övertog klockarens uppgifter. På samma sätt togs

Bild 93. Lillkyrka prästgård. Sätesbyggningen från år 1909. Foto L. S. 1974.

Bild 94. Nuvarande kyrkoherdebostället i Danmark. Huvudbyggnaden uppfördes år 1922 på den gamla komministergårdens tomt vid kyrkan. F.d. komministerbostadens gavel syns till höger. Foto G. W. 1974.

Bild 95. Åkerby by i Funbo socken. Karta ritad med ledning av 1869 års laga skifteskarta. I denna by utgjorde Funbo pastorats komministerboställe en av gårdarna. I sin planering skilde sig bostället i princip inte från övriga gårdar i byn.

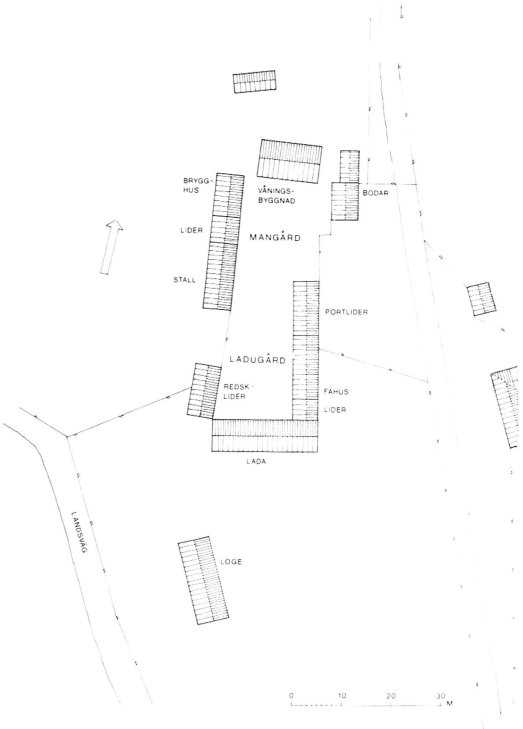

Bild 96. Vaksala pastorats komministerboställe i Brillinge by, Vaksala socken, omkr. år 1810. Rekonstruktion av förf. med ledning av bl.a. lantmäterikarta och syneprotokoll.

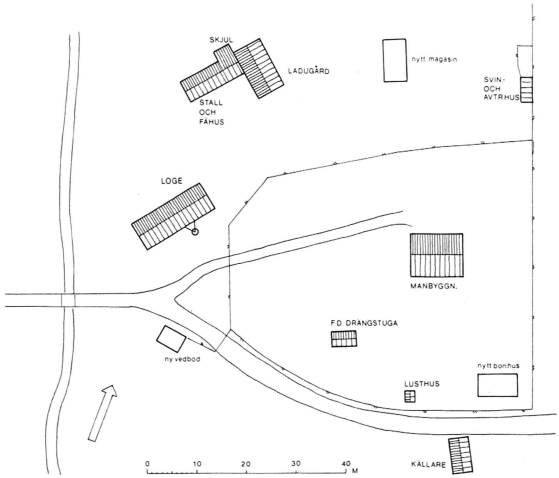

Bild 97. Komministerbostället i Yxlö by, Blidö socken, år 1922. Efter uppmätning av G. Selling, NM.

under 1600-talet flera s.k. klockarbol i Uppland i anspråk som boställe för kaplanen. Dessa brukade ibland kallas "äldre kaplansbol".

Först under 1680-talet fick kaplanerna, som en konsekvens av den då nya kyrkolagens reglering av kaplanstjänsterna, ordinarie lön med boställe. Kronohemman, av vilka många indragits till kronan vid reduktioner, anvisades av Karl XI till boställen för kaplanerna, s.k. yngre kaplansbol. Huvudparten av kaplans/komministerboställena i Uppland torde ha tillkommit i detta sammanhang.

Kronohemmanet som anvisades till kaplansboställe var en ordinär bondgård i någon av byarna i pastoratet. Kaplanen kunde därför, till skillnad från kyrkoherden, hamna ganska långt från kyrkan. I de pastorat som bestod av två eller tre församlingar förlades kaplansbostället till annexförsamlingen. Detta i överensstämmelse med innehållet i Kyrkolagen. I ett tiotal pastorat i Uppland kom dock kaplansbostället att liksom prästgården, kyrkoherdebostället, ligga i moderförsamlingen, medan annexförsamlingen blev helt utan boställe. Detta gäller Angarns, Bladåkers, Haga, Järfälla, Lunda, Malsta, Skederids, Skäfthammars, S:t Olofs, Torsvi och Östtuna församlingar. Det stora Bälinge pastorat, ärkebiskopens prebende, fick av naturliga skäl två kaplaner. Av dessa innehade 2:e kaplanen klockarbostället vid kyrkan. I ett fall låg kaplansbostället utanför det egna pastoratet. Det gällde Norrtälje stads pastorat, som hade sitt kaplansboställe i Haggårds by i Estuna socken.

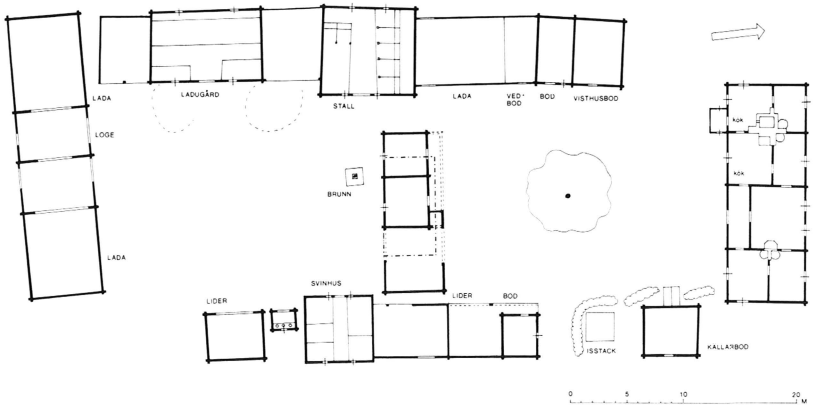

Bild 98. Kaplans/komministergården i Härkeberga by, Härkeberga socken år 1925. Efter uppmätningar av M. Mogensen och E. Andrén, NM. Portliderslängan mellan man- och fägårdarna flyttades år 1925 till kaplansgården från en bondgård i trakten. Den punktstreckade rektangeln markerar den tidigare tvärlängan som revs 1923.

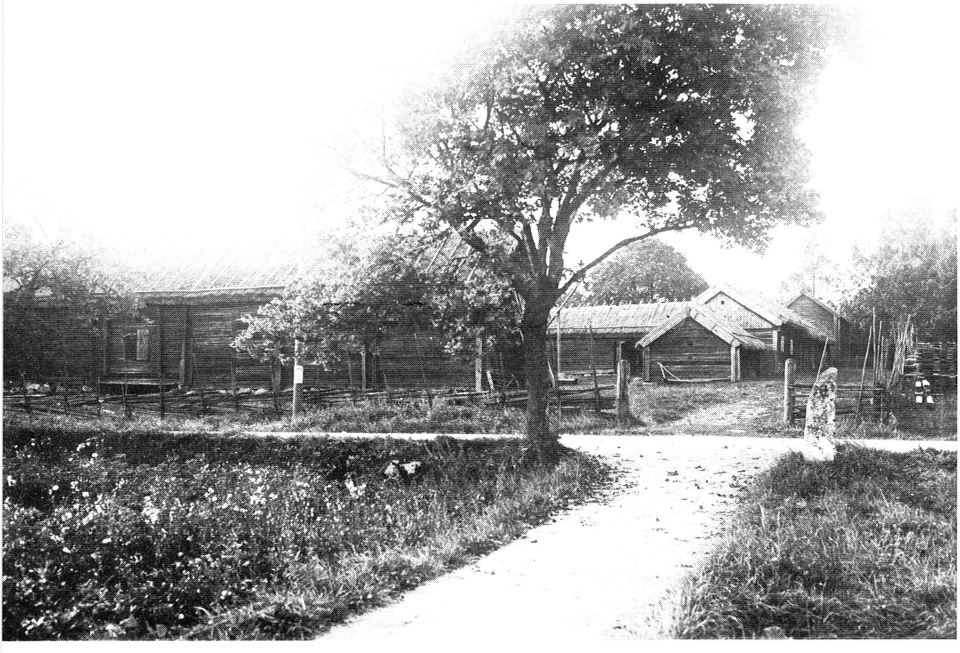

Bild 99. Kaplansgården i Härkeberga från sydöst. Foto omkr. 1930, UM.

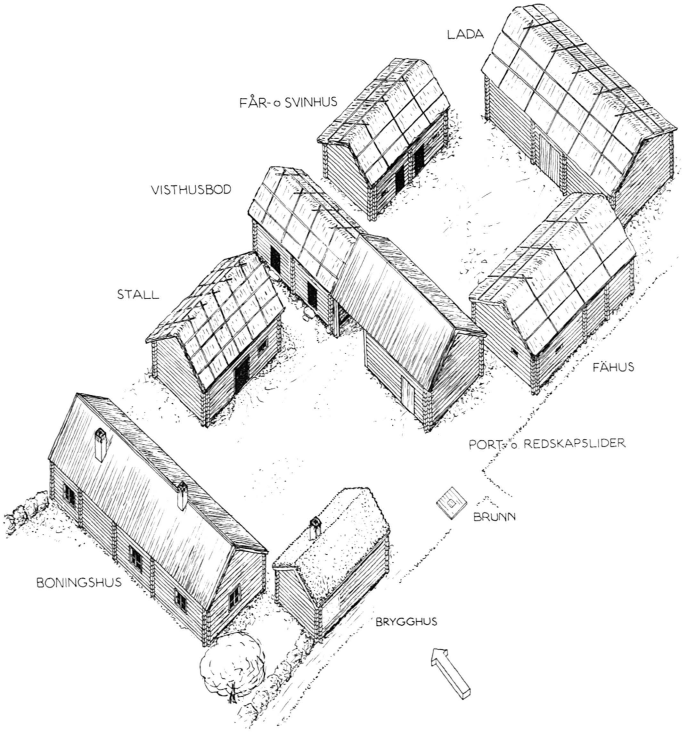

Bild 100. Kaplansgården intill kyrkan i Norrby år 1791. Rekonstruktion av förf. med ledning av syneprotokoll, lantmäterikarta och äldre avbildningar. Bebyggelsen är nu helt bortriven.

Några kaplans/komministertjänster indrogs redan under 1700-talet, flera under 1800-talet. De sista hundra årens upprepade förändringar av pastoratsindelning med åtföljande indragningar av komministertjänster m.m. har ytterligare bidragit till att idag endast något enstaka av de gamla kaplans/komministerboställena i Uppland fungerar som prästbostad. För kaplansboställets bebyggande gällde inte samma bestämmelser som för kyrkoherdebostället. Kaplanen var skyldig att ensam svara för både uppförande och underhåll av alla boställets hus. Detta liksom kaplansjordens ringa storlek medförde naturligtvis att kaplansbostället aldrig kunde mäta sig med prästgården i fråga om mängden av hus och husens omfång. Det anspråkslösa kaplansbostället skilde sig föga från bondgårdarna i den by det låg. Endast bostadshu-

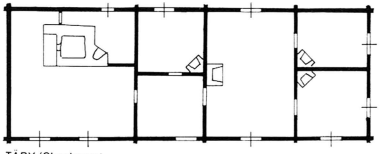

TÅBY (Skogberga)

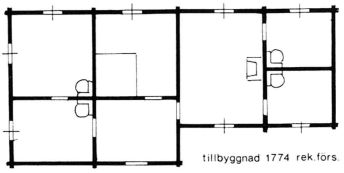

tillbyggnad 1774 rek.förs.

GAMLA UPPSALA 1766

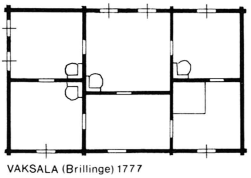

VÄKSALA (Brillinge) 1777

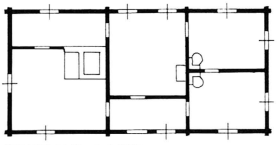

VALLBY (Vallby by) 1779

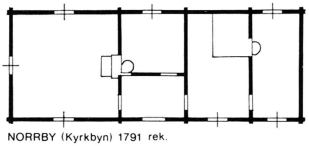

NORRBY (Kyrkbyn) 1791 rek.

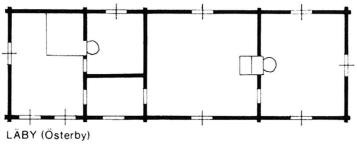

LÄBY (Österby)

0 5 10 M

Bild 101. Planer av bostadshus från 1700-talet vid ett urval uppländska kaplans/ komministerboställen. Rekonstruktioner av förf. med ledning av syneprotokoll och uppmätningar. Skala 1:400.

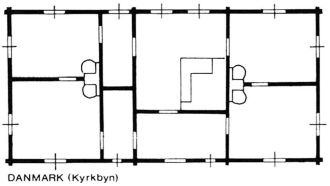

DANMARK (Kyrkbyn)

NORRTÄLJE (Haggård i Estuna sn) 1813 rek.

0 5 10 M

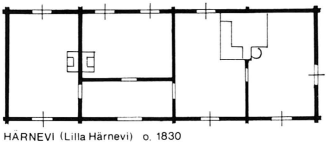

HÄRNEVI (Lilla Härnevi) o. 1830

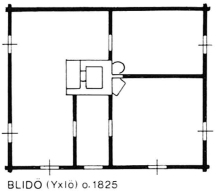

BLIDÖ (Yxlö) o.1825

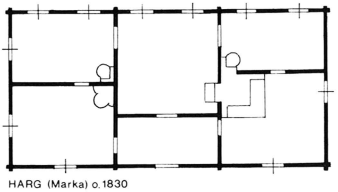

HARG (Marka) o.1830

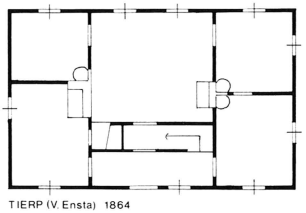

TIERP (V. Ensta) 1864

Bild 103. Gamla kaplansgården i Vallby by, Vallby socken. Bostadshuset uppfördes år 1779; se bild 101. Kaplanen överflyttades till Arnö socken i samband med att denna församling år 1799 blev annex till Vallby. Bostället uppläts då till skolmästaren. Foto L. S. 1974.

sets planlösning kunde under 1700-talet i något enstaka fall ge uttryck för större ambitioner än kringliggande bondgårdar.

Några undantag fanns beträffande byggnadsskyldigheten på kaplansbostället. I Djurö, Edsbro, Möja, Nora och Singö socknar samt i Östhammars stad fullgjordes denna skyldighet av församlingarna ensamt, medan i Ingarö den delades mellan församling och kaplan. I Kulla socken svarade ägaren till Östanå säteri tillsammans med försam-

Bild 102. Planer av bostadshus från 1800-talet vid ett urval uppländska komministerboställen. Rekonstruktioner av förf. med ledning av uppmätningar och syneprotokoll. Skala 1:400.

Bild 104. Förutvarande 1:e komministerns i Bälinge pastorat boställe i Rörby by, Bälinge socken. Bostadshuset uppfördes omkr. år 1780. Foto H. Norgren 1924, NM.

lingen för byggnadsskyldigheten. För reparationer på kaplansbostället i Solna socken kunde avkastningen från en särskild fond användas.

Inte heller i fråga om gårdstyp skilde sig kaplansbostället från de uppländska bondgårdarna. Boställena följde alltså något av de i Uppland vanliga två gårdsmönster, som brukar kallas centralsvenskt resp. götiskt. Den centralsvenska gården, som var särkilt utmärkande för Mälarlandskapens allmogebebyggelse, utgjordes av en mer eller mindre sluten, kringbyggd rektangel, avdelad på mitten i en mangård och en fägård. Gränsen mellan de båda gårdshalvorna markerades av en tvärlänga, som ofta innehöll stall och portlider. Ett tydligt och mycket välbevarat exempel på denna gårdstyp utgör det gamla kaplansbostället i Härkeberga by och socken, bild 98. Det tidigare omtalade sticket från 1709 över Gamla Uppsala kyrka och by, bild 1, visar att också Gamla Uppsala kaplansboställe var uppbyggt enligt det centralsvenska mönstret.

Bild 105. Vårfrukyrka pastorats tidigare komministerboställe i Åkerby by, Vårfrukyrka socken. Foto J. Lindros 1927, NM.

Bild 106. Gamla kaplansbostaden intill kyrkan i Enåkers socken. Byggnaden, som fungerade som kaplansbostad fram till år 1792, härrör möjligen från tidigt 1700-tal. Entrén låg från början mitt på långsidan. Den sattes igen och den högra entrén togs upp år 1951, när huset ombyggdes till församlingshem. Foto L. S. 1974.

Bild 107. Förutvarande Hökhuvuds-Skäftshammars pastorats komministerboställe Lysta, Hökhuvuds socken. Gamla bostadshuset från 1700-talet. Foto G. W. 1974.

Bild 108. Förutvarande Teda pastorats komministerboställe i Valla by, Teda socken. Foto J. Lindros 1927, NM.

Bild 109. Förutvarande Hargs pastorats komministerboställe i Marka by, Hargs socken. Bostadshuset uppfördes omkr. år 1830. Foto G. Selling 1930, NM.

Den götiska gården avvek inte nämnvärt från den centralsvenska, och den ena kan närmast betraktas som en variant av den andra. Den avgörande skillnaden var att den götiska gården saknade tvärlängan mellan mangård och fägård. I stället kunde här finnas ett stängsel. Kaplansbostället i Vaksala socken utgjorde exempel på den götiska gården, bild 96.

Blidö sockens kaplansboställe vid Yxlö i skärgården hade ett gårdsmönster, som påminde om den uppländska torpbebyggelsens, dvs. med glest och oregelbundet grupperade hus, bild 97.

Något enstaka kaplansboställe uppbyggt enligt det s.k. mellansvenska mönstret förekom redan under 1700-talet, t.ex. bostället i Hemmingsbro i Järlåsa socken. Och under 1800-talets senare del var det inte ovanligt att komministerboställen, liksom en del bondgårdar, utvecklades till gårdar av mellansvensk typ.

Bild 110. Förutvarande Biskopskulla – Fröslunda pastorats komministerboställe i Knyllinge, Fröslunda socken. Bostadshuset från omkr. år 1850. Foto L. S. 1974.

Bild 111. Förutvarande Tillinge-Svinnegarns pastorats komministerboställe i Vela by, Tillinge socken. Foto J. Lindros 1927, NM.

Bild 112. Förutvarande Åkerby-Jumkils pastorats komministerboställe i Stora Huset, Jumkils socken. Bostadshuset från troligen 1700-talet. Foto L. S. 1974.

Bostadshusen vid de första s.k. ordinarie eller yngre kaplansboställena, dvs. de som tillkom i slutet av 1600-talet, är svåra att få en klar bild av genom de arkivaliska källorna. Säkert tog kaplanen i bruk de byggnader som kunde finnas på kronohemmanet sedan tidigare, och bondens bostadshus blev därmed också kaplanens.

Under 1700-talet och ett stycke in på 1800-talet synes parstugan, ibland utökad med en sidokammare, ha varit den vanligaste bostadstypen vid kaplansboställena i Uppland. En av de äldsta kända är den ännu bevarade, jämförelsevis stora bostadslängan vid det gamla komministerbostället Skogberga i Täby socken, bild 101. Den anses till sina äldsta delar härröra från tidigt 1700-tal.

När kaplansbostället i Norrby socken hade brunnit ner till grunden år 1789, uppfördes efter ett par år en helt ny gårdsanläggning på annan plats. Kaplanens nya bostadshus uppfördes som en parstuga med sidokammare, bilderna 100 och 101. År 1813 uppfördes en parstuga med torvtak som bostad vid Norrtälje stads kaplansboställe i Haggårds by i Estuna socken, bild 102, och från så sent som omkr.

1830 skall den som en parstuga byggda kaplansbostaden i Härnevi socken vara.

Den sexdelade planen upptogs så småningom också i kaplansboställenas bostadshus, om än mindre dimensionerad och med en något annorlunda proportionering av rummen. Härkeberga kaplansboställe erhöll ovanligt tidigt ett bostadshus med sexdelad plan. Detta har daterats till omkr. 1740. Under 1770-talet byggdes nya bostadshus med sexdelad plan vid Vaksala och Vallby kaplansboställen, bilderna 101 och 103. Utmärkande för dessa liksom för många senare kaplansbostäder är den förkrympta salen i mitten. Man kan närmast karaktärisera planen som ett mellanting mellan parstuga och sexdelad plan.

Inte förrän under 1800-talet började den sexdelade planen bli vanlig på komministerboställena. Detta skedde ungefär samtidigt som planformen började förekomma också på större bondgårdar. Utvecklingen av kaplansboställena och de större bondgårdarna torde i stort sett ha följts åt.

Från 1800-talet, särskilt dess senare hälft, finns ett antal komministerbostäder som i fråga om omfång och planlösning inte skiljer sig nämnvärt från kyrkoherdeboställenas sätesbyggningar. Exempel härpå utgör bostadshusen vid komministerboställena i Danmarks, Hargs och Tierps socknar, bild 102. Ett fåtal uppfördes i två våningar, såsom de i Börje och Kulla socknar.

Vid kaplansboställena tillkom ibland bostadshus med helt udda planlösning. Detta visar bl.a. de bostadshus som uppfördes vid Gamla Uppsala och Blidö kaplansboställen år 1766 resp. omkr. år 1825, bild 102. Dessa planlösningar visar f.ö. att kaplanerna var ganska fria och obundna av lagar och andra bestämmelser vid boställets bebyggande.

Förslag till boställsordning 1865. Ny prästlöneförordning

För militären fanns en boställsordning fastställd 1730 och redan 1687 hade Eric Dahlberg utfört normalritningar till officersboställen. Den första egentliga ecklesiastika boställsordningen kom så sent som år 1910. De föreskrifter som dessförinnan styrde prästernas boställsförhållanden var, som tidigare framgått, införda i den allmänna lagen samt i olika förordningar och resolutioner från skilda tider.

Bild 113. Förutvarande Funbo pastorats komministerboställe i Åkerby by, Funbo socken. Bostadshuset, som var uppfört i början av 1800-talet, är numera rivet. Framför huset syns arrendatorsfamiljen Hult. Foto omkr. 1930. Privat ägo.

Bild 114. Förutvarande Lagga-Östuna pastorats komministerboställe i Olunda by, Lagga socken. Bostadshuset från 1800-talets början. Det bildade från början två hus. Foto A.-K. Kilbro 1977, UM.

År 1865 framlade kammarkollegiet, på begäran av Rikets Ständer, ett första förslag till en ecklesiastik boställsordning. Även om förslaget inte ledde till något antagande, är det av intresse att ta del av stiftskonsistoriernas och andras yttranden över förslaget. De synpunkter, som framfördes i yttrandena, kan i många fall ses som en bekräftelse på hur man i praktiken tillämpade gällande föreskrifter och på vilka konventioner som fanns beträffande prästgårdarnas bebyggelse.

Konsistoriet i Uppsala framhöll i sitt yttrande bl.a. att en mycket viktig punkt förbigåtts i förslaget. Man ansåg nämligen att den föreslagna byggnadsskyldigheten, lika för alla pastorat, skulle bli alltför betungande och även obehövlig för pastorat med liten eller mindre bemedlad befolkning. I sådana pastorat skulle prästen, med tanke på den ringa lönen, knappast ha råd att möblera och värma upp de många rum, som sätesbyggningen föreslogs få. Om prästgården därtill låg avsides skulle den föreslagna bostaden bli för stor med tanke på att få eller inga tillfällen till umgänge gavs. Enligt konsistoriets uppfattning borde alltså möjlighet finnas att inskränka såväl bostadshusens som ladugårdshusens dimensioner med hänsyn till prästboställets geografiska belägenhet, åkervidd, fodertillgångar m.m.

Även yttrandena från de olika pastoraten i Uppland tilldrar sig intresse. Bl.a. framgår att många ansåg det bästa vara att de gamla förhållandena bibehölls. Några framhöll dock särskilt att prästgårdens sätesbyggning skulle vara sådan att den motsvarade tidens fordringar på utrymme och bekvämlighet.

Prästernas inkomstförhållanden förändrades år 1862 i och med att man då fick en ny prästlöneförordning. Nu blev det obligatoriskt att ersätta det ålderdomliga tiondet med ett system med fasta belopp i spannmål m.m.

Åbor, hälftenbrukare, arrendatorer

1862 års kungörelse om utarrendering av prästerskapets jord innebar bl.a. att prästerna skulle kunna frigöras från jordbruksuppgifterna. Så skedde också successivt vid såväl kyrkoherde- som komministerboställena och i slutet av 1800-talet var ungefär 75 % av dessa utarrenderade helt eller delvis.

Bild 115. Tolfta pastorats nuvarande kyrkoherdebostad i Esta by, Tolfta socken. Byggnaden uppfördes år 1869 som bostad för komministern i dåvarande Västlands-Tolfta pastorat. Tidigare hade komministern haft sitt boställe i Västervadsby, Västlands socken. Foto G. W. 1974.

Före år 1910 var utarrenderingen en affär mellan boställsinnehavaren och arrendatorn. Det ankom på prästen och bonden själva att hålla de hus som bonden behövde. Som tidigare nämnts togs i vissa fall drängstugan i bruk som arrendatorsbostad. I andra fall uppläts en utsynad, äldre sätesbyggning, som fått stå kvar som överloppshus. I övrigt fick prästen och arrendatorn dela på utrymmena i prästgården. Dubbelboendet blev nu något speciellt för dessa boställen.

Några prästgårdar hade redan under 1700-talet arrendator. Denne kallades då hälftenbrukare eller åbo. Prebendepastoratens prästgårdar synes ha varit de som först utarrenderades. Detta av lättförklarliga skäl. Prebendekyrkoherden hade ju sin huvudsysselsättning inne i Uppsala stad, och det blev i längden, som tidigare antytts, säkert svårt för honom att ta aktiv del i de dagliga jordbruksbestyren ute vid prästgården.

Vaksala prästgård tillhörde de första där kyrkoherden skaffade sig arrendator. År 1765 skrevs sålunda ett kontrakt mellan kyrkoherden professor Johan Amnell och åbon Per Andersson. Denne skulle svara för prästgårdens "Cultur och Skötsel" ifrån midfastan 1765 till midfas-

tan 1772. Som bostad erhöll Per Andersson den jämförelsevis stora parstuga, som kyrkoherden professor Matthias Asp låtit uppföra omkr. år 1750 vid mangårdens norra sida intill sätesbyggningen och på platsen för en tidigare drängstuga. Det finns anledning anta att denna byggnad, som kom att användas som arrendatorsbostad ända till år 1952, redan från början var avsedd för en åbo. Som arrendatorsbostad var byggnaden alltså närmast unik.

Utarrenderingen av prästgårdsjorden i Vaksala fick konsekvenser för prästgårdsmiljöns utformning och struktur. Här utbildades redan på 1750-talet ett mönster, som kom att upprepas under framför allt åren efter 1910. Man skapade en anläggning bestående av två olika enheter. Den ena, som omfattade de tidigare man- och fägårdarna, blev helt inriktad på prästgårdens jordbruk. Den andra, som anlades i den tidigare beteshagen norr om den gamla mangården, blev en renodlad bostadsgård för prästen. Bilderna 4 och 7.

År 1796 fick Börje prästgård arrendator. Då skrevs s.k. hälftenbrukskontrakt mellan prebendekyrkoherden professor Lars Johan Palmberg och bonden Anders Mathsson. I kontraktet nämns bl.a. att bonden som bostad skulle få nyttja "Dräng- och nystugan". Som sädesbod blev man tvungen att ta mangelboden i anspråk. Flera hus skulle prästen och bonden använda gemensamt.

Vid prästgården i Bälinge, ärkebiskopens prebendeboställe, skedde år 1854 i princip samma förändring som i Vaksala, när man i den tidigare fruktträdgården norr om mangården uppförde en ny sätesbyggning och samtidigt upplät den gamla åt arrendatorn, bild 12.

1900-talets reformer

En verkligt radikal omgestaltning av prästerskapets löne- och boställsförhållanden genomfördes under åren efter 1910, vilket år en ny lag om prästerskapets avlöning och en ecklesiastik boställsordning trädde i kraft. Därmed sattes definitivt punkt för det månghundraåriga systemet med prästen som jordbrukare och med prästlön i natura. Prästjorden skildes från själva prästbostaden och arrenderades ut av församlingen. Prästerna fick hädanefter kontantlön. För arrendegården infördes begreppet löneboställe. Själva prästgårdens hus skulle enligt

Bild 116. Öregrunds-Gräsö pastorats komministerboställe i Västerbyn, Gräsö socken. Bostadshuset från år 1915. Foto G. W. 1974.

boställsordningen utgöras av endast sätesbyggning, visthus, källare, brygghus, vedbod och hemlighus.

En konsekvens av den nya prästlönelagen och boställsordningen blev att de flesta prästgårdsmiljöerna klövs. Nya arrendatorsbostäder uppfördes under de följande årtiondena på det ena lönebostället efter det andra och de placerades utanför de gamla prästgårdstomterna. Prästgården kom alltså att bli två fastigheter. Vid några prästgårdar, där prästerna redan tidigare haft arrendator, kunde arrendatorsbostaden ligga kvar inom den gamla mangården under ganska lång tid. I andra fall hann prästtjänsten dras in innan ny arrendatorsbostad byggts, och då fick arrendatorn ta i anspråk prästens gamla sätesbyggning. Detta blev särskilt vanligt vid komministergårdarna.

I några församlingar, bl a i Danmark, Gräsö och Lagga, medförde reformen att ett nytt bostadshus för prästen uppfördes på en helt annan plats, medan arrendatorn erhöll den gamla sätesbyggningen som bostad. Dessa nya prästgårdsbyggnader knöt, liksom övrig samtida villabebyggelse, i många fall an till de under 1700-talet utbildade byggnadstraditionerna.

Den nya reformen fick också ett annat resultat som innebar en genomgripande förändring och utglesning av de gamla prästgårdsmiljöerna. Prästerna började avyttra sina överloppshus. Lyckligtvis var det flera boställsinnehavare i Uppland som aldrig kom att göra detta, och dessa präster har vi alltså att tacka för att så pass mycket ändå finns kvar idag vid landskapets prästgårdar av gamla ekonomilängor och bostadsflyglar från naturahushållningens tid.

År 1932 kom en ny ecklesiastik boställsordning. Den fick år 1940 en viktig komplettering, som innebar att förändringar av kulturhistoriskt värdefulla prästgårdsbyggnader inte fick vidtagas utan vidare.

Boställsordningen ersattes år 1970 av nu gällande lag om förvaltning av kyrklig jord samt år 1971 med förordningen om förvaltningen av kyrklig jord. Enligt denna förordning skall kulturminnesvårdens intressen beaktas vid åtgärder på äldre värdefull bebyggelse i kyrkans ägo. Tyvärr har många gamla prästgårdsmiljöer och byggnader hunnit avyttras av kyrkan under de senaste decennierna. Med stöd av den nämnda förordningen från 1971, 1960 års lag om byggnadsminnen m.m. finns det dock idag goda förutsättningar att skydda många av de oersättliga kulturminnen, som våra uppländska prästgårdar utgör.

Källor, litteratur m.m.

Denna uppsats grundar sig i första hand på 1974 års prästgårdsinventering, Nordiska museets prästgårdsarkiv, diverse prästgårdshandlingar i Upplandsmuseets arkiv samt originalhandlingar rörande prästgårdar i olika arkiv i Landsarkivet i Uppsala.

Prästgårdsinventeringen i de delar av ärkestiftet som tillhör Uppsala och Västmanlands län utfördes våren 1974 under ledning av landsantikvarien i Uppsala län och i samråd med stiftsnämnden i Uppsala och riksantikvarieämbetet. Inventeringen utfördes som beredskapsarbete, bekostat av länsarbetsnämnden i Uppsala län. För själva inventeringsarbetet svarade fil.kand:erna Lena Samuelsson, Leif Sandström och Göran Wallner. Ungefär samtidigt och på motsvarande sätt skedde en prästgårdsinventering i Stockholm län.

I mitten av 1970-talet utfördes prästgårdsinventeringar i större delen av landet på initiativ av riksantikvarieämbetet. Huvudsyftet med dessa inventeringar var att få fram underlag för en kulturhistorisk utvärdering av prästgårdar, löneboställen m m i kyrkans ägo. Resultatet härav skall i sin tur ligga till grund för de åtgärdsprogram, som stiftsnämnden – i enlighet med 1971 års förordning (nr 860) om förvaltning av kyrklig jord – skall upprätta för kyrkans fastigheter med beaktande av kulturminnesvårdens intressen. Den genom landsantikvarien i Uppsala län gjorda inventeringen omfattade i princip endast nuvarande och förutvarande prästgårdar i både kyrkans och annans ägo. Ett förslag till åtgärdsprogram för prästgårdarna i Uppsala län är under utarbetande av länsantikvarien/länsstyrelsen i samråd med landsantikvarien/länsmuseet.

Det omfattande materialet i Nordiska museets prästgårdsarkiv är en ovärderlig källa för kunskapen om vårt lands prästgårdar. Tyngdpunkten i detta arkiv är svaren på de frågeformulär rörande prästgårdarnas byggnader m m, som Nordiska museet år 1917 sände ut i dokumentationssyfte, först till alla präster i ärkestiftet, sedan till alla präster i hela landet, med anledning av den då aktuella regleringen av boställena. Detta material har senare, framför allt under 1920- och 1930-talen, kompletterats med uppmätningar och foton av ett stort antal prästgårdar.

Prästgårdsmaterialet i Upplandsmuseets arkiv utgörs av ett flertal uppmätningar av sätesbyggningar gjorda inför ombyggnader eller rivningar. Materialet består också av fotografier.

Originalhandlingarna i Landsarkivet i Uppsala utgörs främst av protokoll från av- och tillträdessyner under 1600-, 1700- och 1800-talen samt från ekonomiska besiktningar och brandförsäkringsvärderingar under 1800-talet vid kyrkoherde- och komminister-boställen. Dessa protokoll återfinns i kyrkoarkiven, i regel under serien O, samt i Uppsala domkapitels inkommande handlingar från de olika pastoraten. I vissa fall förekommer protokoll också i häradsrätternas arkiv. Syneprotokollen, som genomgåtts beträffande ett drygt 60-tal prästgårdar, skiftar mycket till karaktär och omfång från tid till tid och från plats till plats, och protokoll från samtliga syner vid ett boställe är inte alltid bevarade.

Till originalhandlingarna hör också äldre lantmäterikartor i Lantmäterikontorets i Uppsala arkiv och i Lantmäteristyrelsens arkiv i Gävle.

Kanslist Gun Sigurdsson vid Upplandsmuseet har biträtt vid exerperingen ur arkivmaterialet. Till henne framförs här ett hjärtligt tack för god medverkan. Ett varmt tack också till arkivarie Wolter Ehn för många värdefulla tips och upplysningar.

Tryckta källor och litteratur

Erik Andrén, Gamla prästgården i Härkeberga by, *Fataburen* 1956.
Arvid Bladh, *Härnevi, Torstuna, Österunda, Tre sockenkrönikor,* Östervåla 1979.
Åke Blix och Margareta Sundberg, *Alla tiders hus,* Gävle 1975.
Åke Blix och Margareta Sundberg, *Prästgårdsinventeringen i Gävleborgs län,* Gävle 1975.
Byggnings-Reglor Som Wid Officerare-Boställens bebyggiande och underhållande komma at i akt tagas, Stockholm 1730.
Ola Ehn, Kyrkbyn i Norrby i gången tid, *Salabygdens Fornminnesförening årsskrift* 1963.
Sigurd Erixon, Prästgårdar i Dalarna under 1600-talets senare del och början av 1700-talet, *Fataburen* 1924.
Sigurd Erixon, *Skultuna bruks historia,* Stockholm 1921.
Sigurd Erixon. *Svensk byggnadskultur,* Stockholm 1947.
Evald Gustafsson, Prästgård, *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* XIII, Malmö 1968.
Ann-Katrin Kilbro, Några västmanländska prästgårdar, *Västmanlands fornminnesförening, Årsskrift* LV 1977.
Sven Lannergård, *Hökhuvud, bygd och människor,* Östhammar 1956.
Matrikel över Uppsala ärkestift 1949, Norrtälje 1949.
Minnen från prästhem i Ärkestiftet, Minnen samlade och utgivna av Carl Wilhelm Palm, *Minnen från gamla svenska prästhem* IX, Lund 1933.
Johan Nilsson, Några prästgårdar i stad och i stift, *Stockholms stift i ord och bild,* Stockholm 1946.
Olof Palme, Sigtuna stads utveckling under nyare tiden, En översikt, *Gamla svenska städer,* Häfte 5, Stockholm 1916.
Lars Ridderstedt, Kyrka, kyrkogård och prästgård, *Björklinge förr och nu* 1979.
Margareta Sidurdson, Prästgårdar i Karlstads stift, *Karlstads stifts bok* 1974-75, Katrineholm 1974.

Wilh. Tham, *Beskrifning öfver Stockholms län,* Stockholm 1850.
Wilh. Tham, *Beskrifning öfver Upsala län,* Stockholm 1850.
Till Kungl. Majt, den 30 mars 1865, af Kungl. Majts och Rikets Kammarcollegium afgifvet underdånigt utlåtande med förslag till eklesiastik boställsordning, Stockholm 1865.
Sigurd Wallin, De svenska prästgårdarna som objekt för kulturhistorisk forskning, *Fataburen* 1918 och *Gångna dagars högreståndskultur,* Stockholm 1947.
Sigurd Wallin, Härkeberga, Ett uppländskt prästhem som kulturminnesmärke, *Svenska kulturbilder,* Första bandet, Stockholm 1932.
(Harriet Wigertz), *Prästgårdsinventering 1974-75, Södermanlands län.*

Ett stort antal fotografier i denna uppsats är tagna i samband med prästgårdsinventeringen 1974. L. S. under sådana bilder står för Lena Samuelsson och/eller Leif Sandström och G. W. för Göran Wallner.

Ritningar av författaren.